

R. Demoulin

BELGIË VAN 1815 TOT 1830

Overdruk uit

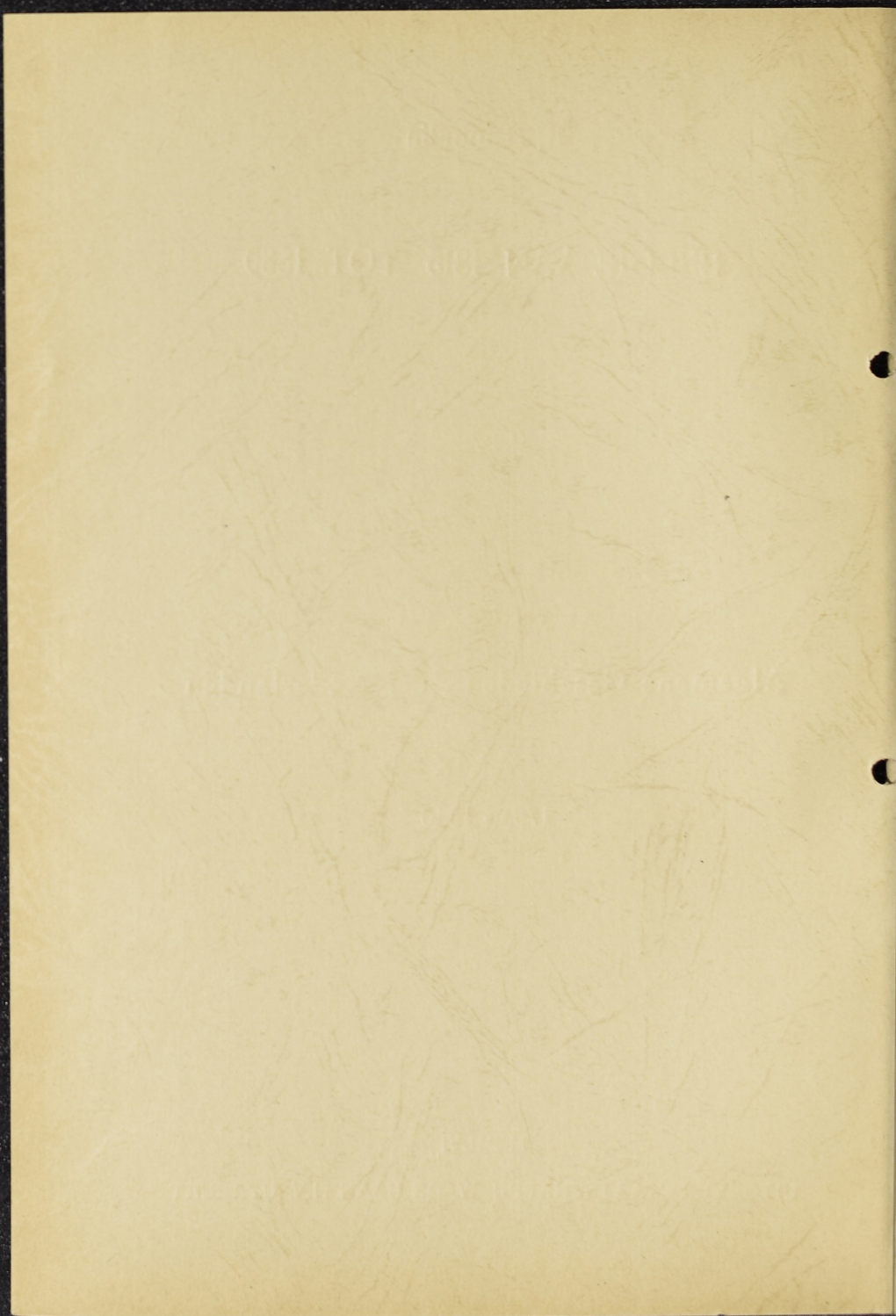
Algemene Geschiedenis der Nederlanden

Deel IX

1795 - 1840

MCMLVI

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ W. DE HAAN N.V. UTRECHT

*Hoeke van de L'antenn.
K. Kemmerly.*

HOOFDSTUK VIII

BELGIË VAN 1815 TOT 1830

DE 18e Juni 1815 vervlogen op de sombere vlakte van Waterloo Frankrijks laatste kansen. De laatste bataljons van Napoleon verlieten de verenigde departementen, Frankrijk zou zich van de Nederlanden niet meer meester maken.

Maar, al verlieten de „groggnards” het gebied van de vroegere Oostenrijkse Nederlanden en van het oude Prinsbisdom Luik, al werden zij in hun overijld vertrek door hoge ambtenaren gevolgd, Frankrijk liet toch op de instellingen en de geestesgesteldheid een onuitwisbaar stempel achter. Nog nooit hadden de Belgische provinciën in een kwarteeuw tijds een dergelijke verandering ondergaan. Zowel ten Noorden als ten Zuiden van de taalgrens, maar ten Zuiden daarvan in nog meerdere mate dan ten Noorden, waren velen tot de beginselen van de liberale omwenteling van 1789 overgegaan, een kleiner aantal was door jacobijnse hartstocht bezield, terwijl de talrijke tegenstanders van de republikeinse en keizerlijke hervormingen de radicale ommekeer van de politieke, sociale en godsdienstige structuur niet hadden kunnen verhinderen.

Daags na Waterloo was het niet meer mogelijk tot het verleden terug te keren en het Ancien Régime te herstellen, hoewel sommigen met die gedachte rondliepen. De „traditionalisten” konden er niet in slagen, zelfs in Frankrijk waar zij toch steun vonden in het geweldige bouwsel van de staat. In de Nederlanden vonden de Katholieken, die bewonderaars waren van Maria Theresia en een mateloos heimwee koesterden naar de gelukkige tijden van weleer, geen hulp bij de koning. Willem I hield niet van de Kerk, met wie hij zijn macht niet wenste te delen.

De koning zocht trouwens steun bij hen die het overwicht van het burgerlijk gezag voorstonden, bij de verstandiger geworden revolutionairen, bij allen die door de geweldige verschuiving van bezit en gezag die zich aan het eind der achttiende eeuw had voorgedaan, enig materieel voordeel of enige vermeerdering van moreel aanzien hadden verkregen. Deze overeenstemming kon even-

TE DE
9 JUL. 1971
BIBLIOTHEQUE
D. GRAU

wel slechts beperkte punten betreffen, want de doeleinden waren niet gelijk. Indien men de traditionalistische Katholieken beschouwt als de klassieke rechterzijde, dan is het verwonderlijk dat de koning, met zijn zin voor persoonlijke macht, in België in 1815 bij de linkerzijde steun moest zoeken. Maar deze krachten van links zijn verdeeld en schenken aan de vorst niet allen een onbeperkt vertrouwen, een onvoorwaardelijke steun.

Het is niet in de parlementaire arena dat de strijd tussen vorst en Kerk zich allereerst afspeelt. In de eerste jaren van het koninkrijk der Nederlanden bestaat er in feite nog geen regering die op de publieke opinie gebaseerd is. De politieke opvoeding der censuskiezers – er is hierbij geen sprake van de massa – is gebrekkig, de samenhang der partijen is zwak, de pers, spreekbuis van de in de publieke opinie levende richtingen, is van vrij slecht allooi. Haar wordt in hoofdzaak de mond gesnoerd. De ministeriële verantwoordelijkheid is niet vastgelegd in de grondwet. De vorst heeft uitgebreide bevoegdheden. Het overwicht van de uitvoerende macht is boven elke twijfel verheven. De koning beschikt dus over kostbare troeven bij zijn constructieve arbeid. Maar, vindt hij tegenover zich geen samenhangende politieke partij die in de Tweede Kamer der Staten-Generaal een achtenswaardig aantal zetels bezet, wèl vindt hij tegenover zich de katholieke Kerk. Deze heeft ernstige verliezen geleden. Door de toepassing der Franse wetten is zij verarmd. Toch heeft ze zich reeds vóór het Concordaat weer opgericht. Aan het einde van het keizerrijk heeft ze nog onder napoleontische druk gestaan, maar dit nieuwe conflict heeft haar krachten gestaald. In 1815 vertegenwoordigt zij, vooral in de Vlaamse provinciën, een aanzienlijke macht. Over haar bronnen van inkomsten, het aantal en de hoedanigheid van haar bedienaren alsmede de godsdienstige vitaliteit is weinig bekend. Maar deze godsdienstige krachten komen reeds dadelijk tot uiting: in 1815, bij de pseudo-discussie over de Grondwet.

Het conflict tussen Willem I en Mgr. de Broglie werpt zijn licht op het debat tussen de nieuwe Staat en de Kerk. Het eindigt met de schijnbare overwinning van de vorst. Maar deze strijd heeft de latente kracht der katholieke Kerk in verschillende gebieden van het land doen kennen. De door de notabelen uitgebrachte stemmen geven de centra van de godsdienstige tegenstand duidelijk aan. Het is Vlaanderen dat de belangrijkste haard van politiek-godsdienstige activiteit vormt. „Vlaanderen voor Christus” had de leuze kunnen zijn van Mgr. de Broglie, indien deze Franse prelaat niet van de Vlaamse taal onkundig was geweest. Gedurende de vijftien regeringsjaren zal de strijd niet ophouden. De onderhandelingen met het oog op het Concordaat, de talloze besprekingen tussen den Haag, Rome, Mechelen veranderen daaraan niets. De tegenstanders nemen onverzoenlijke standpunten in. De belangen die op het spel staan zijn uitermate groot. Op het punt van de practische toepassing van deze wedijver, d.w.z. op

het gebied van het onderwijs, zal de strijd gedurende de volle vijftien jaren zonder genade worden gevoerd.

Het godsdienstig verzet betekent voor Willem I de gevaarlijkste dreiging. Het is een hoofdoorzaak van de breuk van 1830: daar er in de noordelijke provinciën in 1830 geen krachtige, goed georganiseerde en over een hiërarchie beschikende katholieke massa was, streefden de Belgische Katholieken naar verslapping, zelfs naar verbreking van de staatsbanden. Het is nodig aan deze politiek-godsdienstige strijd en aan het schoolvraagstuk de grootste aandacht te besteden. De gelijkheid van de godsdiensten, die in de grondwet was gewaarborgd, heeft de onoverwinlijke tegenstand van de geestelijkheid gewekt. De *eerbiedige vertogen*, op 28 Juli 1815 door de bisschoppen van Gent, Namen en Doornik en de vicarissen-generaal van Mechelen en Luik aan de koning toegezonden, geven de inzichten van het episcopaat duidelijk weer. „Het is bekend dat dit gevaarlijke stelsel een der hoofdpunten uitmaakt van de moderne wijsbegeerte die voor ons de bron van zoveel onheil is geweest, dat het klaarblijkelijk alleen de onverschilligheid voor welke Godsdienst ook beschermt en er toe leidt dat de invloed der religie steeds kleiner wordt en ten slotte geheel te niet gaat”. Maar wat vooral de bezorgdheid der bisschoppen wekt is het feit, dat het bestuur van de katholieke godsdienst en van het onderwijs bij een koning berust die de calvinistische geloofsbelijdenis aanhangt.

De bisschop van Gent, Mgr. de Broglie, die reeds aan de meester van Europa tegenstand had geboden, veroordeelt in een uitermate krachtig gesteld herderlijk schrijven de tekst der grondwet die aan de notabelen was voorgelegd en schrijft hun als een gewetensplicht voor, hun goedkeuring te weigeren. De bisschop van Doornik en de vicaris-generaal van Mechelen, Forgeur, spreken zich openlijk tegen de gelijkheid der godsdiensten uit. De bisschop van Namen wordt door de politie ervan weerhouden hetzelfde te doen, terwijl pastoor de Foere gevangen wordt gezet.

Niettegenstaande de door de intendanten genomen voorzorgen die met omzichtigheid de notabelen hadden gekozen, die de grondwet moesten goedkeuren, werd deze door 796 van hen verworpen en werden slechts 592 stemmen ten gunste uitgebracht. Het is bekend hoe de 280 afwezigen bij de voorstanders werden meegeteld. En de aldus verkregen bescheiden meerderheid werd versterkt door de nietigverklaring van 126 op godsdienstige gronden gemotiveerde negatieve stemmen. De 14e Augustus 1815 werd de grondwet afgekondigd.

Reeds in de aanvang van de nieuwe regering wordt aldus tussen Kerk en Koning strijd gevoerd en deze zal geen einde nemen. In September publiceren de bisschoppen het „Jugement doctrinal”. De bewoordingen ervan zijn van genadeloze gestrengheid. „Geen enkele van onze wederzijdse diocesanen kan zonder de voornaamste belangen van zijn godsdienst te verraden, zonder zich aan een

grote misdaad schuldig te maken, de verschillende door de grondwet voorgeschreven eden afleggen". De artikelen 190 tot 193 en 196 die de gelijkheid van en het toezicht op de geloofsbelijdenissen betreffen, artikel 226 aangaande het onderwijs, artikel 227 dat de vrijheid der drukpers toestaat en „de mogelijkheid openstelt voor een oneindig aantal wanordelijkheden en voor een stortvloed van antichristelijke en antikatholieke geschriften", worden uitdrukkelijk veroordeeld.

De strijd tussen de twee machten wordt gevoerd zonder genade. Aan hen die een eed hebben afgelegd worden de sacramenten geweigerd. Maar weldra eist de koning de eed van de gehele administratie en van de gehele rechterlijke macht. Het gehele politieke, administratieve, rechterlijke stelsel van het nieuwe regiem dreigt in handen te geraken van Protestanten en tegenstanders van de Kerk. De toestand is gevaarlijk.

In 1815 was de Kerk van België overigens niet in bloeiende toestand. Aan de door de revolutionnaire storm opeengestapelde verliezen paarde zich de verdeeldheid die de keizerlijke politiek in de rangen der geestelijkheid had doen ontstaan. De bisdommen Mechelen en Luik hadden geen hoofd. In 1816 is Rome van oordeel dat het Concordaat van 1801 niet meer van toepassing is voor zover het de benoeming van bisschoppen betreft, omdat Willem I niet katholiek is. Toch is het de candidaat des konings, de vroegere prins-bisschop van Luik Mgr. François de Méan, die de paus op 28 Juli 1817 voor de stoel van Mechelen preconiseert. Het scheen wel dat de zwakke gezondheid en de meegaandheid van deze prelaat – in zijn hoedanigheid als lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal had hij immers de eed op de Grondwet afgelegd – hem bereid zouden doen zijn om tegenover de regering een inschikkelijke houding aan te nemen.

Weliswaar had Mgr. de Méan, om zijn benoemingsbul te verkrijgen, moeten verklaren dat hij bij het afleggen van de eed geen andere bedoeling had gehad dan het beschermen der godsdienstige belijdenissen voor zover het alleen de burgerlijke betrekkingen betrof, het neemt niet weg dat de koning een onbetwistbaar succes behaald had. Hij koesterde de hoop dat de aanwezigheid van Mgr. de Méan op de aartsbisschoppelijke troon van Mechelen hem het meest verzoeningsgezinde deel van de geestelijkheid zou doen winnen. Zo wensten de bisschoppen van Namen en Doornik dat een schikking zou worden bereikt. Maar zolang Mgr. de Broglie in een hardnekkige tegenstand zou volharden, kon het voornemen van de koning niet slagen. De onverzoenlijke houding van de bisschop van Gent was bovendien voor een zo autoritair man als Willem I onduelbaar. Gedurende het gehele jaar 1816 is het getwist niet van de lucht. De bullen worden in de kerken door de marechaussee verscheurd, de bisschop weigert openbare bidstonden voor de voorspoedige bevalling van prinses Anna Paulowna en het Te Deum bij de geboorte van de prins. In Januari 1817 wordt een ver-

volging ingesteld tegen de bisschop van Gent, die de wijk neemt naar Frankrijk. Op 8 November 1817 veroordeelt het Assisenhof te Brussel hem bij verstek tot de straffe der verbanning, omdat hij in het „Jugement doctrinal” kritiek had geëfend op een handeling van het openbaar gezag en rechtstreeks tot ongehoorzaamheid had aangespoord en omdat hij zonder toestemming met een buitenlands hof in briefwisseling was geweest. Nu de bisschop verwijderd is, worden de vicarissen-generaal de slachtoffers van de wil des konings. Op 16 Mei 1818 wordt vicaris-generaal Lesurre, een Fransman, uit het land gezet, in 1820 worden de vicarissen-generaal Goethals en Martens alsmede de secretaris van het bisdom Boussen gearresteerd. Na een voorlopige hechtenis van vijf maanden worden zij, o.a. verdedigd door Theodore Verhaegen, de latere stichter van de Vrije Universiteit, vrijgesproken. De strijd werd voortgezet en de onderhandelingen voor een *modus vivendi*, die door beide partijen werd gewenst, waren onmogelijk zolang de toestand te Gent niet zou worden opgehelderd. Het overlijden van Mgr. de Broglie op 20 Juli 1821 bracht ontspanning teweeg. Blevten wantrouwen en argwaan ook voortbestaan, in een meer vredelievende stemming wordt overeenstemming gezocht. In de moeilijke kwestie van de eed wordt een regeling getroffen. Sinds lang reeds wenste Rome dat een middel zou worden gevonden om de orthodoxe Katholieken in staat te stellen staatsbetrekkingen te bekleden. Op 14 Augustus aanvaardde de directeur-generaal der Erediensten Goubau, verlaat Jozefist, de stelling dat de eed alleen de civiele betrekkingen betrof, in overeenstemming met de formule van Mgr. de Méan. De weg was vrij voor het voeren van onderhandelingen voor een nieuw Concordaat. De Kerk wenste dit. Naar haar oordeel was het Concordaat van 1801 nog steeds van kracht, met uitzondering van de artikelen „betreffende de voorrechten toegekend aan hem die op dat ogenblik regeerde en die alleen aan katholieke vorsten worden toegekend”, met name het belangrijke recht van benoeming der bisschoppen. En nu moest worden voorzien in het bekleden der zetels van Luik, Doornik en Gent. Goubau's administratie had een voorstel ontworpen dat aan de betrokken ministers werd voorgelegd, maar dat koeltjes werd ontvangen door Van Nagell, minister van Buitenlandse Zaken, Van Maanen, minister van Justitie, en Mollerus, voorzitter van de Raad van State. De nieuwe vacatures versterkten de stelling van Goubau: dat met Rome moest worden onderhandeld. Het ontwerp-concordaat, dat door de gezant Reinhold op 22 April 1822 aan de Staatssecretaris werd voorgelegd, kon door Rome niet worden aanvaard. In het oorspronkelijke ontwerp van Goubau „stelt” de koning de bisschoppen „voor”, maar de geraadpleegde ministers hebben „stelt voor” vervangen door „wijst aan”. Voor Rome was deze eis van de zijde van een protestantse vorst onaanvaardbaar.

Op 22 September stelde de Paus voor dat een gevolmachtigde naar de Neder-

landen zou worden gezonden. Dit aanbod was naar de zin van de koning, die erop rekende dat hij bij de besprekingen de teugels in de hand zou kunnen houden. In Augustus 1823 kwam Mgr. Nasalli, voorzien van vastomlijnde voorschriften, in de Nederlanden aan. De nieuwe onderhandelingen struikelden over de benoeming der bisschoppen. Op 30 Augustus werden zij opgeschort.

De katholieke opinie wordt door de traagheid waarmede de onderhandelingen zich voortslepen onrustig, maar de regering „die geen zin heeft het hoofd te buigen” voor Rome, neigt er toe over „niet verder te spreken hetzij over een concordaat, hetzij over de vestiging van bisdommen of over welkdanig kerkelijk onderwerp”, maar „zelf” de zaken af te handelen, en op 14 Juni 1825 verschijnen de bekende besluiten, waarbij de kleine seminaries worden afgeschaft en het Collegium Philosophicum wordt ingesteld.

Het doel van de koning is de opleiding van een jeugd, bezielde met een „nieuwe” geest, gevormd volgens de idealen die de vorst hoog houdt. Zonder deze vorming der geesten is het „amalgame” onmogelijk. Dit ernstige probleem moet gezien worden in het geheel der koninklijke politiek. Maar het vertoont een bijzondere zijde wat de vorming van de geestelijkheid betreft. Zoals op tal van andere gebieden is de Pruisische invloed daarbij niet te miskennen. Het voorbeeld van de theologische faculteit van de Universiteit te Bonn, die in de geest van Febronius de geestelijkheid van de „papengasse” opleidt, is aantrekkelijk. Dit is het gedroomde middel om een volgzame geestelijkheid te verkrijgen.

Reeds sinds verscheidene jaren waren de kleine seminaries een mikpunt geweest. Willem I verachtte ze. In 1818 had hij zich verzet tegen de vorming van een dergelijke instelling te Rolduc en had hij het bisschoppelijk college te Gent gesloten. Op 14 Juni 1825 schafte de koning ze allen met een enkele pennetrek af. Hij duldde wel de oprichting in de bisdommen van opleidingsscholen voor hen die zich wilden voorbereiden tot de priesterlijke staat, maar voor het literaire onderwijs moesten deze jongelieden de lessen der athenea volgen.

Wat de grote seminaries betreft, deze werden niet afgeschaft. Maar op dezelfde 14e Juni tekende de koning een besluit, waarbij het Collegium Philosophicum werd opgericht en op 11 Juli besloot hij, dat tot de bisschoppelijke seminaries alleen leerlingen zouden worden toegelaten, die op behoorlijke wijze hun voorbereidende studie op het Collegium Philosophicum hadden volbracht.

De koninklijke besluiten worden met kracht toegepast, de kleine seminaries en het merendeel der vrije colleges werden gesloten, terwijl op 17 October 1825 het Collegium Philosophicum te Leuven plechtig werd geopend. De recrutering van het professorencorps en van de studenten verliep moeilijk en de strijd tussen de koning en de Kerk van België werd heviger dan ooit hervat.

Sterker dan Leo XII en dan Rome zijn het de geestelijkheid en de gelovigen van België die tegen de koninklijke politiek in verzet zijn. Brochures, krantenarti-

kelen, redevoeringen in de Staten-Generaal zetten de meningen der Belgische Katholieken uiteen. Doch de vijandschap van de koning wordt heftiger en het toezicht op de geloofsbelijdenissen vaak plagerij. Met name de ordesgeestelijkheid is het voorwerp van een krenterige bewaking. Op 21 Februari wordt de congregatie van de Broeders der Christelijke Scholen afgeschafte, terwijl de vrees voor de Jezuïeten – die toch uit het koninkrijk verbannen zijn – de regeringskringen geen rust laat.

Een gewichtig feit is, dat de koninklijke besluiten betreffende het onderwijs de Katholieken ertoe brengen hun strategie plotseling te wijzigen, en meer nog dan hun strategie, hun fundamentele opvatting omtrent de betrekkingen tussen Kerk en Staat. De Belgische Katholieken zullen de vrijheid van onderwijs op-eisen. Zij slaan dus een nieuwe weg in en wagen werkelijk een avontuur. Op 13 December 1825 prijst Gerlache, wanneer hij in de Staten-Generaal de vrijheid van onderwijs eist, alle vrijheden en hoopt hij de doctrinaire liberalen van zijn oprechtheid te overtuigen.

De tegenstand tegen de besluiten van Juni, de houding van de katholieke afgevaardigden in de Staten-Generaal, de kritieken van een in de opkomst zijnde katholieke pers brengen de koning tot nadenken. Het is mogelijk dat de aanwijzing van Van Gobbelschroy, die op 19 Juni 1825 tot minister van binnenlandse zaken werd benoemd, de koning tot een verzoeningsgezinde stemming heeft gebracht. Boven Goubau en Reinhold gaat de koning de voorkeur geven aan Antonius de Celles, de vroegere prefect van het departement van de Zuiderzee, en in de herfst van 1825 vertrekt deze bekwame man naar Rome via Parijs. Na de terugkomst van zijn officiële zending is de koning beslist tot onderhandelen geneigd, maar in de scherpe strijd die te verwachten is wil hij niet van wapenen verstoken blijven, Goubau wordt in Juli 1826 van zijn functie ontheven en de directie der erediensden wordt ondergebracht bij het ministerie van Van Gobbelschroy, terwijl Reinhold uit Rome wordt teruggeroepen.

In de tussentijd heeft de koning een strijdmiddel bedacht – een ontwerp tot stichting van een nationale Kerk – dat wellicht niet meer is dan een manoeuvre, een middel om druk uit te oefenen op de Heilige Stoel, maar dat in België niet voor verwezenlijking vatbaar is. Het ontwerp blijft dan ook een dode letter: in September werd Celles naar Rome gezonden als ambassadeur. De benoeming der bisschoppen bleef het kernpunt van het debat, maar zou de afschaffing van het Collegium Philosophicum niet een noodzakelijke voorafgaande maatregel zijn?

Willem I wil de zaak besluiten; in Mei geeft hij toe dat het Collegium Philosophicum niet verplicht zal zijn en tegen het advies van Van Maanen en Verstolk in, maar in overeenstemming met Van Gobbelschroy, zal hij het tractaat bekrachtigen dat op 18 Juni 1827 door Celles is afgesloten. Toch heeft de ambas-

sadeur op het voornaamste punt een uiterste en belangrijke concessie gedaan: er werd niet bepaald dat van de door het kapittel voorgedragen kandidaten de koning aan de paus de „persona grata” zou aanwijzen, maar vóór de „verkiezing” zou het kapittel navraag doen of de kandidaten de koning niet onwolgevallig zijn.

Op 17 September kon de paus zich erover verheugen dat overeenstemming bereikt was. Het herstel van de hiërarchie in het Noorden, met de bisdommen Amsterdam en 's-Hertogenbosch, en de oprichting van een nieuw bisdom te Brugge betekenden voor de Kerk ongetwijfeld belangrijke voordelen.

De vreugde der Katholieken zou niet van lange duur zijn. Met het oog op de ongerustheid van Protestanten en liberalen maakt de koning op 5 October door de tussenkomst van Van Gobbelschroy een interpretatie openbaar van het befaamde artikel 3 van de overeenkomst betreffende de benoeming der bisschoppen. „Een speciale breve van de Heilige Vader aan de kapittels zal hun opdragen eerst aan Z.M. te vragen wie hij tot de vacante zetel wenst te zien benoemen”.

Zo verwacht de koning nog dat de nieuwe bisschoppen, — wier keuze de koning zich met de hoop vleit beslissend te kunnen beïnvloeden, — erin zullen toestemmen met hem de werking van het facultatief geworden Collegium Philosophicum te regelen. In afwachting van de benoeming tot de openstaande zetels is er niets veranderd wat de bepalingen omtrent de seminaries en het Collegium Philosophicum betreft.

Vrede was met Rome dus niet gesloten. Nieuwe moeilijkheden zouden zich voordoen: op 14 October 1827 publiceerde de *Courrier des Pays-Bas* de circulaire van Van Gobbelschroy. Voordat zij te Rome bekend werd — overbodig te zeggen dat telegrafische verbindingen tussen den Haag en Rome niet bestonden — had Paus Leo XII op 18 October voorgesteld kardinaal Cappellari en Mgr. Capaccini, die aan de onderhandelingen over het Concordaat had deelgenomen, naar de Nederlanden te zenden om de bijzonderheden van de toepassing van het accordé te regelen. Het duurde tot Juli 1828 alvorens de koning instemde met de zending van Capaccini „enkel als reiziger”.

Op 10 October kwam deze prelaat te Brussel aan. Een nieuwe fase brak aan. Zij zou vrucht dragen. Op hoofse wijze voerde Capaccini handige manoeuvres uit. De besprekingen betroffen de keuze der bisschoppen: de koning stelde zich voor, zijn opvatting van de zin van artikel 3 te doen zegevieren. Daarbij bleek zijn voorkeur voor Duitse geestelijken: hij wenste Von Hommer, bisschop te Trier, te Mechelen, in de plaats van Méan, en voor Amsterdam en Gent andere Rijnlanders. Capaccini wees deze namen af en verzette zich ook tegen de candidatuur van Schrant, hoogleraar aan de Universiteit te Gent. De koning antwoordde door zich te verzetten tegen Barrett, vicaris-generaal te Luik.

In de aanvang van 1829 werd over drie namen overeenstemming bereikt: Van

Bommel, die het klein seminarie te Hageveld (Holland) had geleid, te Luik, Delplanq, deken van Hannut (prov. Luik), te Doornik, Van de Velde, deken van Lier, te Gent, en in October werden dezen gewijd.

Langzamerhand werd vooruitgang geboekt, maar de grenzen van de nieuwe bisdommen (Amsterdam, 's-Hertogenbosch, Brugge) moesten nog worden vastgesteld en er moesten titularissen worden gevonden. En de paus wilde daartoe niet overgaan zolang de koning niet het Collegium Philosophicum facultatief verklaard had.

Voldaan over het werk van Capaccini en vooral begerig de groeiende tegenstand der Katholieken te remmen, verzoekt de koning dat deze prelaat als internuntius zal worden aangesteld. Dit geschiedt op 1 Mei 1829. Ongerust over een verbond tussen Katholieken en liberalen geeft de koning op 20 Juni gevolg aan zijn belofte van 1827: hij stelt het volgen der leergangen van het Collegium Philosophicum facultatief. Maar met de ene hand terugnemend wat hij met de andere had aangeboden, sloot hij de seminaries voor jonge lieden die zonder koninklijke toestemming naar het buitenland waren gegaan om er na de sluiting der kleine seminaries in 1825 hun studie voort te zetten, en gelastte hij voor jonge lieden die hun middelbare studie buiten het Collegium Philosophicum hadden volbracht, de instelling van openbare examens, af te leggen na een zorgvuldig onderzoek der bewijzen van wetenschappelijke bekwaamheid. Het buitengewoon heftig protest der geestelijkheid, wier brochure „Trois chapitres sur les deux arrêtés du 20 juin”, welke dadelijk aan Mgr. Van Bommel toegeschreven werd, het meest gerucht maakte, bracht de koning tot inschikkelijkheid. Op 2 October zwichtte hij voor de klachten van de geestelijkheid.

Drie maanden later, op 9 Januari 1830, schafte hij het Collegium Philosophicum, dat volmaakt onnodig was geworden, af. De vorst had nog andere bewijzen van zijn verlangen naar verzoening gegeven: hij had F. J. de Péligny tot directeur-generaal van de aangelegenheden betreffende de katholieke eredienst benoemd; deze zou worden bijgestaan door een bekende Katholiek, de advokaat Van der Horst, die in de plaats kwam van Van Ghert, bekend om zijn vijandelijke gevoelen jegens de Kerk.

Maar tussen het Burgerlijk Gezag en de Kerk zou de strijd over de middelen tot het herstel der hiërarchie in het Noorden niet ophouden. Hij duurde ook voort over het netelige punt betreffende de benoeming der kanunniken belast met het voordragen der candidaten voor de bisschoppelijke waardigheid: zullen zij in vrijheid door de bisschoppen gekozen worden, of is hun aanwijzing gebonden aan goedkeuring door de regering? In de maand Augustus 1830 was het conflict over deze kwestie, die zwaar was van gevolgen voor de toekomst van de Kerk in België, niet beëindigd, en het Concordaat was nog steeds niet ten uitvoer gelegd.

Het episcopaat heeft stap voor stap met de vorst gediscussieerd. Zijn houding was vaak krachtiger dan die van de gezant van de Heilige Stoel, de plooibare Mgr. Capaccini. Onder de geestelijkheid in Vlaanderen en in het Doornikse hadden de mennaisiaanse gedachten talrijke aanhangers gewonnen, en de nieuwe bisschop van Luik, Mgr. van Bommel voelde zich sterk aangetrokken door de leer van Félicité de Lamennais. Zonder twijfel behield de traditionalistische opvatting haar aanhangers, wellicht meer onder de katholieke aristocratie dan onder de geestelijken die uit bredere sociale kringen afkomstig waren. De vrijheidsgedachten waren mode: schreef niet Charles Rogier, redacteur van de *Mathieu Laensberg* in 1827 in een particuliere brief: „Wij zullen tenslotte lezers en gelovigen vinden tot in de kloosters en de sacristieën”.¹ De toetreding van vele Katholieken tot de Unie der opposities geschiedt niet enkel als een politieke tactiek. Een grote zucht naar vrijheid gaat over de wereld, en de verdrukte Katholieken eisen hartstochtelijk de voordelen der vrijheid op.

Welke wisselingen van inzichten hebben de Belgische liberalen ondergaan om met hun tegenstanders een verbond te sluiten? De stemming over de Grondwet geeft vrij duidelijk te zien in welke streken het liberalisme in 1815 overheersend is: het is het Waalse gedeelte van het land, het zijn de centra van de opkomende nieuwe industrie. De liberalen zijn personen van de burgerstand, advocaten, industriëlen, kooplieden. Velen van hen hebben goederen van de Kerk gekocht. Maar hun vijandigheid jegens de Kerk wordt niet alleen ingegeven door overwegingen van eigenbelang, zij zijn voltairianen. Hun geestelijke vorming is de vrucht van de wijsbegeerte der achttiende eeuw. De nederlaag der Kerk aan het einde der achttiende eeuw mag niet door een wedervergelding worden gevolgd. Zij voelen zich ongerust bij het waarnemen van de langzame wederopleving na het Concordaat, van de eisen die zonder mate in 1814 en 1815 naar voren worden gebracht. Zij hebben vertrouwen in een calvinistisch vorst die voor de Roomse Kerk niet wijken zal. Zij vormen geen partij, want er bestaat geen vaste politieke organisatie. Er is geen kern die aan stevig ingerichte kaders zijn stuwkracht kan mededelen. Er is geen algemeen programma. Wie zou het hebben moeten samenstellen? De vertegenwoordigers van een opinie die er nog niet is? Publicisten, koene politieke schrijvers wier gezag zou voortvloeien uit de waarde van hun leer en de diepte van hun gedachten? Zij zijn wel zwak zolang de jonge Luikse generatie van de *Mathieu Laensberg* niet op het toneel verschijnt. De leden der Staten-Generaal die de vrijheidsgedachte aankleven? Hebben zij zich wel ooit van hun aantal rekenschap gegeven? Houden zij voeling met elkaar? Zijn zij gebonden door geheime afspraken? Niets daarvan

¹ E. Discailles, Charles Rogier, I, blz. 114, noot 2.

Na de slag bij Waterloo.

Koning Willem I.

is bekend. In de Provinciale Staten, in de gemeentelijke Regentschappen is een groepering volgens partijchap moeilijk te ontdekken. Het duurt tot de laatste jaren van het koninkrijk voordat er sprake is van oppositie met een algemeen karakter en van een keuze der kandidaten volgens normen, die boven de persoonlijke eigenschappen uitgaan.

Moet men hieruit besluiten dat er een kleurloos politiek leven werd geleid waarin elk uitgesproken dynamisme ontbrak? Geenszins. In de Staten-Generaal verraden bepaalde reacties op de regeringsmaatregelen het bestaan van een politieke oppositie: die der „Belgen” tegen een bewind dat te Hollands wordt geacht. Dit is o.a. het geval bij de debatten over het tolstelsel of over het fiscale stelsel. In 1816, 1818, 1821, 1822 ontbreekt de kritiek niet. De voorstellen van de bewindvoerders worden bestreden. Het is een strijd van de vertegenwoordigers uit het Zuiden tegen die uit het Noorden. Men vindt er Dotrengé, Reyphins, oude liberalen, aan de zijde der traditionele Katholieken. Maar het is ook een aanval op een gezag met een absolutistisch streven, en G. K. van Hogendorp laakt tezamen met de Belgen de voorstellen der ministers. Deze oppositie – die vrij ongelijksoortig is – valt uiteen zodra de schoolproblemen aan de orde zijn. Zo worden de besluiten des konings van 1825 over het Collegium Philosophicum door de liberalen goedgekeurd.

Het hoofdfeit is het ontwaken van het grondwettelijk liberalisme, het langzame doordringen der leer in de zeer enge kringen der censuskiezers. De rol der jonge Luikenaren die in 1824 de *Mathieu Laensberg* publiceren is in dit opzicht beslissend. De gebroeders Rogier, Joseph Lebeau, Paul Devaux, Felix van Hulst stichtten dat blad in April 1824 en H. Lignac werd er de uitgever van. Deze mannen kwamen pas van de banken der Universiteit of zaten er nog op. Op 30 December 1820 was Joseph Lebeau doctor in de rechtswetenschap geworden, op 8 Mei 1821 Felix van Hulst, op 17 Januari 1824 Paul Devaux. Charles Rogier zou het eerst op 29 Juli 1826 worden.

Van hen die in andere steden of in andere dagbladen dezelfde gedachten gingen verkondigen, hebben ook enkele andere merkwaardige mannen het onderwijs der Luikse *Alma Mater* gevolgd. Te vermelden valt de meest voortreffelijke van allen, Jean Baptiste Nothomb, doctor in de rechtswetenschap geworden op 3 Augustus 1826, redacteur van de *Courrier des Pays-Bas* in 1830, en verder Lucien Jottrand, redacteur van dit blad sedert 1828, Joseph Laurent Jaminé (1 Juli 1820) en Jean Th. Weustenraad, in 1827 stichters van de *Eclaircur politique* te Maastricht (8 Augustus 1827); de lijst zou te lang worden indien wij alle September-strijders moesten vermelden, die leerlingen zijn geweest van met zorg door het gezag gekozen professoren.¹ De Luikenaar Pierre Joseph Destriveaux, tot hoogleraar in het strafrecht benoemd in 1816, in het staatsrecht twee jaar

¹ Vgl. A. le Roy, *Liber Memorialis. L'Université de Liège depuis sa fondation*, blz. XLVI–LXVII.

later, heeft op zijn jeugdige discipelen grote invloed uitgeoefend. Bevriend met de Franse politieke vluchtelingen J. B. Teste, Cauchois-Lemaire, Theuriot de la Rozière en zoveel anderen, heeft hij als aanhanger van '89 aan de *Mercurie Surveillant* medegewerkt. Als verdediger van de volkssouvereiniteit zette hij met vuur de grondwettelijke beginselen uiteen. Van nature in sterker mate nog advocaat dan hoogleraar, heeft hij aan generaties van studenten de liefde voor de politieke vrijheden ingeprint. J. G. Wagemann was een andere professor in de grondwettelijke beginselen, een andere bewonderaar der vrijheid. In de vrijmetselaarslogen, die onder het Keizerrijk bloeiden en koninklijke steun genoten, kwamen de liberalen bijeen, maar onder hen bestonden verscheidene schakeringen.

De gunst waarin het openbaar onderwijs stond was verheugend voor de liberalen, maar zelfs bij diegenen onder hen die in hart en nieren anticlericaal waren, was de vrijheidszin sterker dan de onderwerping aan de koning-beschermheer: in December 1829 beantwoordde Destriveaux de befaamde koninklijke boodschap waarbij de ambtenaren verplicht werden tot de eed van verknochtheid aan het persoonlijke bewind, met het geven van drie lessen over de ministeriële verantwoordelijkheid, die gegeven werden in een overvolle en van liberale harts-tocht vervulde collegezaal.

Reeds in 1815 hebben leden van de commissie die met de herziening der Grondwet was belast, aan het politieke liberalisme gestalte gegeven. Verheugden zij er zich over dat de natie enige rechten bezat, zij wensden dat deze werden uitgebreid. Het voorbeeld van Engeland – dat vrij slecht gekend was – trok hen aan. Zij hadden gewild dat de ministeriële verantwoordelijkheid in de Grondwet werd vastgelegd. Willem I was er de man niet naar om hun deze overwinning te gunnen. Daar de onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag tegenover de Kerk en de resultaten der burgerlijke Revolutie in de Grondwet zijn opgenomen, nemen zij hiermede reeds genoeg. Maar de praktijk zal de meest scherpzinnigen onder hen spoedig ontgoochelen. Van alle vrijheden wordt de vrijheid der drukpers het sterkst gewaardeerd: in Frankrijk is zij de ark des verbonds voor de verschillende liberale schakeringen van Guizot tot O. Barrot, van Benjamin Constant tot Manuel en generaal Foy. De vervolgingen, door de Nederlandse regering ingesteld tegen buitenlandse journalisten en tegen Belgische schrijvers, verontrusten de onafhankelijke geesten. Daarentegen konden de eisen der Katholieken, aangezien zij in de aanvang een terugkeer tot het Ancien Régime beoogden, de vrienden van de vrijheid alleen mishagen. De harde slagen die door het gezag aan Mgr. de Broglie werden toegebracht, wekten bij hen geen verbittering. De veroordeling van priester de Foere vond zelfs een sympathieke weerklank in de *Observateur* van d'Elhoulgne.

De persvrijheid is een van de voornaamste punten die van de aanvang van het regiem af worden nagestreefd en zij zal dat tot het einde toe blijven. Meer nog,

naarmate de twintiger jaren verder voortschrijden, wordt zij met steeds meer kracht geëist: naar de mening der liberalen zijn hervormingen zonder haar niet mogelijk. De persvrijheid is de onontbeerlijke voorwaarde voor het voeren van een grondwettelijke politiek.

Voor de liberalen die los waren van de Kerk of die haar werkkring althans tot het zuiver godsdienstig terrein wilden beperken, was het in een wereld, waarin het eeuwenlange monopolie der Kerk op het gebied van het schoolwezen meer was dan iets uit vroeger tijden, moeilijker de vrijheid van onderwijs te aanvaarden. Voor diegenen onder hen die onder het Ancien Régime hadden geleefd – en dat waren allen die in 1820 in de volle kracht der jaren waren en daardoor in het sociale leven sleutelposities innamen – leverde de macht der Kerk op onderwijsgebied het ernstigste gevaar op. In hun ogen stond het uitvaardigen der vrijheid van onderwijs gelijk met buigen voor de Kerk; dat was de stelling die de Franse liberalen zowel onder de Juli-monarchie als onder de Restauratie zonder ophouden verdedigden, en de Belgische liberalen deden een belangrijke concessie, zo niet wat het beginsel betreft dan wel in feite, toen zij in de Unie der opposities de vrijheid van onderwijs aanvaardden. De unieliberalen hebben daartoe besloten, weliswaar erover voldaan dat de Katholieken de vrijheden beter op prijs stelden, maar evenzeer in de wens dat het gehele onderwijs – en niet alleen het katholieke onderwijs – aan het regeringsgezag zou worden onttrokken. In de *Politique* van 2 December 1829 kwam Rogier in opstand tegen het ontwerp van wet op het onderwijs dat, zo het in enkele provinciën katholieke scholen vrij maakte, ze daarentegen in het Noorden onder het juk der overheid bracht en „het onafhankelijke liberale onderwijs van laag tot hoog” in een ondergeschikte toestand bracht. Vooral de vrijheid van het hoger onderwijs was een bron van zorg voor de liberalen, die vreesden dat een eed van trouw en gehoorzaamheid de hoogleraren aan het regiem zou binden. Niet alle liberalen waren echter met de vrijheid van onderwijs ingenomen, omdat zij bovenal de Roomse macht vreesden. Zij hingen de groep der ministeriëlen aan, waarin het orangisme trouwe volgelingen zal vinden.

De hervormingen op het gebied der talen werden vooral krenkend geacht in bepaalde kringen van de gebieden waarin het liberale element de overhand heeft. De advocaten hebben tegen de pogingen des konings om de overheersing der „landtaal” te verzekeren geprotesteerd. Ongetwijfeld speelden overwegingen van eigenbelang hierbij een rol. Talrijk waren de advocaten die door de nieuwe maatregelen geschaad werden en zich daarover verontrustten en die ertoe bijdroegen dat vele Belgen zich van het regiem afkeerden. Maar de dwang wekt de wreveld van de burgerij, alleen reeds doordat het dwang is. De vrijheid der talen zonder meer wordt geëist in verzoekschriften uit kringen die niets te lijden hadden van het verbod der Franse taal in het Vlaamse land.

Het kernpunt van de politieke strijd is de inrichting en de werking der staatsmacht. De koning regeert en heerst, dat is de opvatting van Willem I, en van 1815 tot 1830 heeft hij in de volle zin van het woord geheerst. Tegenover het koningschap van Lodewijk XIV, van Ferdinand VII, van Frederik Willem plaatsen de liberalen het grondwettig koningschap, „het enige dat de verlichte en in zijn keuze niet beperkte mens aanvaardt”.¹ Dit alleen kan in de nieuwe wereld het „voortbestaan der tronen” waarborgen. „Met de vrijheid meegaan, haar vooruitgang volgen, haar resultaten aanvaarden, haar vlucht soms wellicht matigen zonder ooit haar rechten te betwisten, dat is het wat aan de kronen een lang en vreedzaam bestaan verzekert”.² Volgens de opvatting, door Lebeau uiteengezet in zijn *Observations sur le pouvoir royal*, te Brussel enkele maanden vóór de Omwenteling verschenen, is het grondwettig Koningschap „een voor het vasteland geheel nieuwe instelling”, „die in de grond van het presidentschap van een republiek alleen verschilt door de erfelijkheid en de onschendbaarheid. In de laatste kan het hoofd der uitvoerende macht ter verantwoording worden geroepen evengoed als de geringste van zijn dienaren; in het eerste is de opperste magistraat niet verantwoordelijk, maar zulks slechts op één voorwaarde en wel deze, dat de ministers de volle verantwoordelijkheid voor zijn daden op zich nemen”.³ Het voordeel van het koningschap bestaat hierin, dat het alle moeilijkheden vermijdt die uit het optreden van een nieuw staatshoofd ontstaan. Maar het voorbeeld van Amerika heeft de hiervan verwachte gevaren verminderd en aan de republiek zou men de voorkeur geven boven de onderworpenheid. Lebeau dreigt: „Wanneer de republiek in Europa de bovenhand behaalt, zal het de schuld zijn van het koningschap, dit laatste zal het hebben gewild; het is de wanhoop over de onmogelijkheid om met het koningschap in een goede verstandhouding te geraken, die ons en onze kinderen tot de republiek zal drijven”.⁴ Het verlangen naar vrijheid is oppermachtig. De koningen moeten er zich naar schikken. „Wee hen die de strijd zouden willen aanbinden tegen die van dag tot dag algemener en sterker wordende drang”.⁵ Sommigen doen een beroep op de oude nationale handvesten „waarin van het gezag de beperkingen en van het Belgische volk de rechten waren opgetekend”. Maar de Engelse monarchie is het ware voorbeeld. Sedert 1688 heeft het koningschap er het recht van het Parlement erkend subsidies te weigeren; „daar wordt niet geschreeuwd dat de koninklijke voorrechten worden aangetast, omdat het parlement op de richtlijnen en de samenstelling der kabinetten grote invloed uitoefent. In Engeland zou de aanmatiging, te willen regeren zonder parlementaire meerderheid, alleen door haar bovenmatige ongerijmdheid gevrijwaard blijven voor verontwaardiging”.⁶

¹ J. Lebeau, *Observations sur le pouvoir royal ou Examen de quelques questions relatives aux droits de la couronne dans les Pays-Bas* (Brussel 1830), blz. 7.   ² Dez., a.w., blz. 7-8.   ³ Dez., a.w., blz. 9.   ⁴ Dez., a.w., blz. 8.

⁵ Dez., a.w., blz. 10.   ⁶ Dez., a.w., blz. 11-12.

„In dat land heeft het koningschap recht op erkenning, door in dezelfde mate als de beschaving zelve progressief te zijn . . . door het beginsel van de oppermacht der natie te aanvaarden, door de noodzakelijke ondergeschiktheid van de macht die bestuurt jegens de macht die de uitgaven toestaat, nimmer uit het oog te verliezen”.¹

Het is niet nodig een nieuwe grondwet in te voeren of iets aan de bestaande toe te voegen. Dat de bekende formule „De koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk” is weggelaten, is geen bewijs tegen de feitelijke beperkingen der ministeriële macht in een representatief regiem.

Onschendbaarheid des konings en ministeriële verantwoordelijkheid zijn twee axioma's van dit stelsel. Door te weigeren subsidies toe te staan kunnen de Staten-Generaal het gehele raderwerk van de regering tot stilstand brengen. „Door het verwerpen der begroting beschikken zij waarlijk over het recht van leven of dood van de ministers”, zal Adelson Castiau in 1829 schrijven. Het Parlement houdt de koning in bedwang.

Aldus is in het oog van de oppositie het „vertrouwen der vertegenwoordigers het beginsel van het openbare leven der ministers”.² Er zijn immers nog geen hecht georganiseerde partijen, geen vaste meerderheid, voor de vorst natuurlijk ook geen mogelijkheid van keuze van een eerste minister uit die meerderheid; intengedeel is de toestand ver daarvan verwijderd, omdat er geen kabinet bestaat: de koning beslist alleen en behoeft geen contra-seign, de grondslagen van het grondwettelijk stelsel zijn slecht gelegd. De meest scherpzinnige kritiek op de vreemde werking der Nederlandse instellingen heeft de hoofdbeginselen van het parlementaire systeem nog niet duidelijk naar voren weten te brengen. De eerste stamelingen in die richting kunnen worden vernomen tijdens de zittingen 1828-'29, 1829-'30. De Staten-Generaal zijn nog angstvallig om het „bewijs van het bestaan van de verantwoordelijkheid te leveren door de volheid dier verantwoordelijkheid op zich te nemen”, en wel door de begroting te verwerpen. Maar het was wel enigermate verwaand van de liberale publicisten, te denken dat de koning en zijn raadslieden, met aan hun hoofd Van Maanen, zich ooit bij de stemming der Staten-Generaal zouden neerleggen; de verwerping der tienjaarlijkse begroting in 1829 heeft dan ook geen enkel ontslag teweeggebracht. Het is een samenspraak van doven, die men in die woelige jaren meemaakt; de verantwoordelijkheid wordt door de enen geëist, de anderen weigeren ze te aanvaarden. In dit opzicht is moeilijk in te zien dat een langzame ontwikkeling de standpunten nader tot elkaar had kunnen brengen. Op het fundamentele terrein van de beginselen en op dat van de werking van het politieke stelsel is het

¹ Dez. a.w., blz. 12.

² A. Castiau, *De la responsabilité, de la mise en accusation et du jugement des ministres en Belgique*, (Gent, Juni 1829), blz. 41.

gemis aan overeenstemming volkomen: een omwenteling of een staatsaanslag is te voorzien.

Wordt er niet rechtstreeks aan gedacht zich van de macht meester te maken door aan de koning een ministerie op te dringen dat de gunst heeft van de parlementaire meerderheid, toch wordt de uitschakeling van ongewenste regeerders overwogen, door het verwerpen der begroting, dus door de vorming van een gelegenheidsmeerderheid die duurzamere vormen zou kunnen aannemen. Alle pogingen moeten strekken tot de totstandkoming van een goede parlementaire meerderheid.¹

De verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal wordt dan ook een aangelegenheid van bijzonder belang geacht, daar de leden van de Eerste Kamer door de koning worden benoemd. De macht des konings was het gevolg van de zwakheid der nationale vertegenwoordiging. Voor een belangrijk gedeelte wordt deze toestand door de wijze van kiezen verklaard: twee-, drie- of viervoudig getrapte indirecte verkiezing door en in een enge kring van edelen en censuskiezers. De leden van de Tweede Kamer werden verkozen door 1128 leden der Provinciale Staten. De ridderschap, de steden en het platteland nemen deel aan de samenstelling der Provinciale Staten. De adel koos zijn vertegenwoordigers rechtstreeks. In de steden lag de verkiezing in handen van de leden van de Regentschapsraad, die verkozen werden door kiezers, op hun beurt gekozen door een gering aantal censuskiezers. Wat het platteland betreft geschiedde de verkiezing der leden van de Provinciale Staten districtsgewijze. De kiesgerechtigden voor elk district kozen een bepaald aantal kiezers die de vertegenwoordigers van het district in de Provinciale Staten aanwezen. De leden der Staten-Generaal werden aldus gekozen in twee trappen (ridderschap), drie trappen (platteland), of vier trappen (steden).

Aan welke voorwaarden moesten de „stemgerechtigden” voldoen? In de steden waren daarvoor nodig: meerderjarigheid, twee jaren vestiging en betaling van een volgens de grootte van de stad wisselend bedrag aan grondbelasting en andere directe staatsbelastingen met uitsluiting evenwel in de meeste steden van het patentrecht. Zo bedroeg de census te Bergen (Heneg.), Luik en Maastricht 40 gulden, te Gent 50. Voor het platteland werden dezelfde beginselen toegepast, maar de cijns was er lager, in Henegouwen b.v. 15 gulden, in Limburg 10. Om „kiezer” te zijn was een leeftijd van 25 jaar vereist alsmede de betaling van directe belastingen – in ’t algemeen met uitsluiting van het patentrecht – waarvan het bedrag 100 gulden was te Gent, 80 te Luik en te Bergen, 60 te Maastricht. Voor het platteland van Henegouwen was het bedrag 100 gulden, terwijl het in Limburg 50 gulden was.

De achtereenvolgende hindernissen zijn een beletsel voor de ontwikkeling van

¹ Lebeau, a.w., blz. 86.

een publieke geest. De Regering streeft ernaar de burgers van de politiek af te leiden. De herziening in 1824 van de reglementen op het bestuur der steden laat dit duidelijk merken: de regentschapsraden worden voortaan gekozen voor het leven, de duur van het mandaat der kiezers wordt in de landelijke districten van 3 op 6 jaar gebracht en wordt 9 jaar in de steden. In hetzelfde jaar wordt de duur van het mandaat der leden van de Provinciale Staten verdubbeld (6 jaar). Tenslotte is in de steden en op het platteland voor de uitoefening van het kiesrecht een leeftijd vereist van 23 jaar in plaats van 21. Anderzijds moet met nadruk worden vermeld dat de koning in 1815 en 1816 alle leden der Staten-Generaal en der Provinciale Staten heeft benoemd. In 1824 maakt hij gebruik van de hervorming der regentschapsraden om de eerste benoeming van de nieuwe raden wederom aan zich te trekken.

De wijze van stemmen vermindert bovendien de betekenis der verkiezingen: zowel in de steden als op het platteland geschiedt de keuze van de kiescolleges door de stemgerechtigden, door middel van een stembiljet dat aan huis wordt afgeleverd en dat van de *handtekening* van de stemgerechtigde moet worden voorzien. Deze colleges zijn zeer beperkt: dertig personen te Bergen, vier en veertig te Luik, twee en veertig te Maastricht.

Tenslotte zijn de wetgevende functies niet onvereenigbaar met andere functies die van tijdelijke aard zijn en waarvan de titularis afzetbaar is: op 8 Januari 1830 zal de koning drie districtscommissarissen, een majoor der marechaussee en een kamerheer ontslaan en zal hij het pensioen van baron de Stassart intrekken, allen personen die als afgevaardigde te weinig volgzzaam waren. De oppositie wil verhinderen dat de overheid „er een tarief op nahoudt voor het waarden van alle gewetens in het parlement”.

Het is niet te verwonderen dat het politieke leven in België onder dergelijke omstandigheden lange tijd kleurloos is geweest. Toch bewijzen enkele tekenen waaraan men niet voldoende aandacht heeft geschonken, dat de notabelen van de aanvang af hebben gepoogd het gehele stelsel der vertegenwoordigers niet aan de willekeur des konings over te laten. De wijze waarop de Staten der zuidelijke provinciën bijna alle leden der Staten-Generaal, die bij de samenstelling dier lichamen door de koning werden benoemd, hebben vervangen, verraadt een waakzame en doeltreffende actie der oppositie. Daarna deed zich een langdurige verslapping voor.

In 1827 klaagde een schrijver over de kronkelige wijze, waarop de verkiezingen werden gehouden, met de woorden: „wij worden als 't ware vertegenwoordigd zonder dat wij het zelf weten”;¹ te beginnen met 1827 en vooral 1828 zijn de verkiezingen voor de Staten-Generaal het voorwerp van commentaar in de dagbladen, eerst van Luik en Maastricht, daarna van Brussel en Gent. De oppositie

¹ Vgl. T. Juste, La Révolution belge de 1830, I, blz. 94 nr. 2.

spant zich in om op de censuskiezers haar invloed te doen gelden en hen over hun rechten in te lichten door op de ingewikkelde methode der verkiezingen te wijzen. In de provincie Luik zendt de grondwettelijke vereniging, die er in April 1829 is opgericht, in de districten de lijst rond van haar kandidaten voor de provinciale verkiezingen en Charles Rogier publiceert zijn *Manuel électoral*. In andere steden worden verenigingen gevormd en de *Catholique des Flandres* verspreidt op het platteland een *Hand-boekskes voor Stemgerechtigden*.

De directe stemming wordt begrijpelijkerwijze verlangd door allen die de opinie willen wakker schudden; in zijn proefschrift van 29 Juli 1826 eiste Charles Rogier haar met klem.¹ Gedurende het jaar 1828 nam de beweging in kracht toe. De toenadering tussen de katholieken en de liberalen betekent voor de overheid een ernstige bedreiging. Geschiedt de evolutie der liberalen onder de invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk? Heeft de liberale overwinning aldaar bij de verkiezingen van November 1827, het aan de macht komen van Martignac op 4 Januari 1828, als gevolg van het parlementaire regiem, op de Belgische liberalen dermate indruk gemaakt dat zij een Frankrijk, dat de Congregatie is toegedaan, voortaan niet meer zouden vrezen en dat de Kerk hun minder gevaarlijk zou toeschijnen? Deze feiten zijn ongetwijfeld van invloed geweest. De afgevaardigde voor Doornik, Charles le Hon, verklaart in 1828 dat in 1825 „het Jezuïtisme machtig was in Frankrijk en een bedreiging vormde voor het buitenland”; in die tijd konden de Apostolischen in hun strijd voor de vrijheid van onderwijs dan ook volstrekt niets bereiken, maar drie jaar later was dat anders.²

Toch is het in de Nederlanden zelf dat de verklaring voor de vorderingen der Unie der opposities vooral moet worden gezocht. Het gebrek aan inschikkelijkheid van de koning in politieke zaken, de weigering om de ministeriële verantwoordelijkheid te aanvaarden, het uitstellen van een regeling voor de inrichting van het rechtswezen, het ontwerp voor het strafwetboek, de nieuwe processen tegen de drukpers, de hardheid van de administratie van Van Maanen, dat alles levert aan de tegenstanders van het bewind krachtige argumenten en brengt de beide richtingen in de Belgische opinie nader tot elkaar.

Van Maart 1827 af, nog vóór het verdwijnen van Villèle, spreekt Paul Devaux in de *Mathieu Laensberg*, het orgaan van het jonge liberalisme, de wens uit van een toenadering tot de Katholieken om van de regering politieke waarborgen te verkrijgen. In November 1827, na de opschorting van de ten uitvoerlegging van het Concordaat, geeft Gerlache, die, zoals reeds werd gezegd, op 13 December 1825 „alle vrijheden” heeft geëist, opnieuw blijk van zijn gezindheid ten gunste van de vrijheid van drukpers, een noodzakelijke voorwaarde voor overeenstemming met de liberalen. Vóór 1 Januari 1828 heeft de toenadering aan kracht ge-

¹ Ch. Rogier, *Dissertatio inauguralis juridica de electione administratorum provinciarum et municipiorum in regno Belgico* (Luik 1826).   ² *Juste*, a.w., I, blz. 104.

wonnen, maar de overeenstemming blijft zwak. Zij wordt trouwens slechts stilzwijgend aanvaard en zij wordt noch door de Katholieken noch door alle liberalen nagekomen. „Ik ben er meer dan ooit van overtuigd dat het *volstrekt* noodzakelijk is tegenover deze heren (de liberalen) veel bezadigdheid, voorzichtigheid en inschikkelijkheid in acht te nemen, wil het verbond niet verbroken worden”, aldus schreef Sterckx, de latere kardinaal, op 1 Januari 1828.¹ Het is ook niet het verloop van de gebeurtenissen in Frankrijk of de invloed van Lamennais die het verbond tot stand deed komen: dit was er reeds vóór het *Progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Eglise* van Félicité de Lamennais, dat pas op 25 Februari 1829 verscheen. De politieke ontwikkeling in Frankrijk heeft de bezorgdheid van vele liberalen niet dadelijk tot rust gebracht; in Juli 1828, na de bekende besluiten van 16 Juni van Portalis betreffende het onderwijs, verdedigt de *Courrier des Pays-Bas* nog steeds de traditionele opvattingen van het anticlericale liberalisme: de unionisten worden nog steeds bedrogen door de schijnheiligheid der Katholieken. Daarentegen wordt de kritiek op het ministerieel gezag steeds heftiger. Zij wordt zo scherp dat zij in October tot vervolgingen leidt tegen vier van haar redacteuren en tot de gevangenneming van Dupétioux.

De strijd tegen een gemeenschappelijke tegenstander moest de liberalen, zelfs diegenen onder hen die de onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag het meest wilden vrijwaren, en de Katholieken die de waarde van de vrijheid prezen, tot elkaar brengen. In het geval van de *Courrier des Pays-Bas*, die het voornaamste orgaan zal worden van de oppositie in de hoofdstad, heeft de wijziging die op 1 Juli 1828 in de redactie van dit blad gebracht werd, ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld. De „nieuwe” redacteuren behoren tot de jonge generatie en om de verandering van hun gedachten te rechtvaardigen hebben zij een uitstekend voorwendsel. „Sedert de veranderingen die zich in Frankrijk in de zaken betreffende de godsdienst hebben voorgedaan, acht de *Courrier* het minder dan vroeger nodig, tegen het fanatisme en de clericale usurpatie-neigingen op te treden”, en hij wekt op tot de strijd tegen een „dwingelandij welke ons sterker raakt dan die van de Jezuïeten. Dit artikel verscheen op 2 November. De 8e verschijnt het geruchtmakende, niet ondertekende, stuk van Louis de Potter, bekend voltairiaan en anticlericaal: „Vervloekte Jezuïeten, wat hebben zij ons kwaad gedaan! Want om ons tegen hen te beschermen heeft men ons, evenals het paard uit de fabel, gezadeld en gebreedeld en is men op ons gaan zitten, en nu dat wij niets meer te vrezzen hebben, houden wij nog steeds de singel onder de buik, de halster onder de kin en onze Heren op de rug”. „Het was zo gemakkelijk, te kunnen antwoorden wanneer Fransen, die na een verblijf van twee weken in België, zeiden: Wat! Geen jury? Neen, maar ook geen Jezuïeten! – Wat! Geen vrijheid der drukpers? Neen, maar ook geen Jezuïeten! – Wat! Geen ministe-

¹ A. Simon, *Le Cardinal Sterckx et son temps*, I, blz. 112.

riële verantwoordelijkheid? Geen onafhankelijke rechterlijke macht? Een onmogelijk stelsel van drukkende en antipopulaire belastingen, een kreupel beheer, enz. enz. – Inderdaad, maar geen Jezuïeten! . . . Tot nu toe hebben wij de Jezuïeten vervolgd: *laten wij nu maar eens de ministeriële uitjouwen, beschimpen, vervolgen!*"

De liberalen vallen het gezag aldus voortdurend lastig: zij eisen de persvrijheid. In de Staten-Generaal dient Charles de Brouckère een wetsvoorstel in tot in-trekking van de besluiten die de journalisten aan banden leggen. Het gezag slaat toe, op 9 December 1828 worden Claes en Jottrand veroordeeld tot 6, resp. 4 maanden gevangenisstraf, de drukker Coché-Mommens tot 6; op 13 December wordt Ducpétiaux veroordeeld tot 1 jaar en de Potter, die verdedigd werd door Van Meenen en Van de Weyer, tot 18 maanden. De menigte volgt het rijtuig waarin de publicist naar de gevangenis der Kleine Carmelieten wordt gebracht en gaat daarna de ruiten van het huis van minister Van Maanen ingooien. Het is het voorteken van ernstiger gevallen van ruiten-ingooien.

Courrier de la Meuse, Mathieu Laensberg, Catholique des Pays-Bas, Courrier des Pays-Bas voeren een vinnige strijd. In de Staten-Generaal wordt de oppositie krachtiger. De Katholiek Gerlache eist de ministeriële verantwoordelijkheid en de persvrijheid. Aldus wordt beklonken „een verbond van mensen die, ofschoon zij verdeeld zijn wat de beginselen betreft, niettemin een gemeenschappelijk belang bezitten". De bevrijding van de dwingelandij wordt het doel der Katholieken en der liberalen, verenigd in een bondgenootschap dat men een „monster-verbond" heeft genoemd.

In de aanvang van de winter 1828-'29 is het politieke klimaat anders geworden. „België is ontevreden en laat steeds hartstochtelijke kreten van verontwaardiging horen", schrijft de gezant van Karel X te Brussel in een beschrijving van de in December en Januari te Brussel heersende gisting.¹ De ambassadeur van de Engelse koning, Bagot, spreekt op 23 December 1828 zijn verwondering uit over de buitengewone snelheid waarmee de oppositie zich uitbreidt,² terwijl de gezant van Oostenrijk op 22 December uitdrukking geeft aan zijn ongerustheid over het feit, dat de „revolutionnaire geschriften, de dagbladartikelen waarin het oproer wordt gepredikt, de ophitsende redevoeringen in de volks-vertegenwoordiging nu door handtastelijkheden zijn gevolgd".³

Eind October wordt te Doornik een verzoekschrift waarbij de vrijheid van drukpers, de ten uitvoerlegging van het Concordaat en de afschaffing van het recht op 't gemaal gevraagd worden, van zes handtekeningen voorzien; een maand later verzamelen de gebroeders Rodenbach te Roeselare 24 handtekeningen ten gunste van de persvrijheid. De eerste verzoeken van de dagbladen der oppositie wekten weinig weerklank. Maar de hartstochtelijke discussie in de

¹ Gedenkstukken, IX¹, blz. 133.   ² A.w., IX¹, blz. 34.   ³ A.w., IX¹, blz. 305.

Staten-Generaal over het voorstel van de Brouckère leverde nieuwe stof aan de beweging. Toen de leden van de adel – met de familie Merode aan het hoofd – te Brussel een verzoekschrift tekenden ten gunste van de vrijheid van onderwijs en dit verzoekschrift in twee dagen werd voorzien van 80 handtekeningen van personen uit de aristocratie, waaronder zes kamerheren des konings, werd „de manie” der verzoekschriften algemeen en werden meer dan 50.000 handtekeningen aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden. De vrijheid van onderwijs en de persvrijheid, de wederinstelling van de jury, de onafzetbaarheid der rechters, de taalvrijheid werden geëist. Op 5 Maart 1829 besloot de Tweede Kamer met geringe meerderheid dat de verzoekschriften ter griffie zouden worden gedeponereerd en daarna aan de koning zouden worden meegedeeld. De Eerste Kamer verzette zich tegen de mededeling aan de koning.

Toch was de politieke atmosfeer door deze uitgebreide hoewel heden nog weinig bekende propaganda in beroering gebracht. De koning week voor deze uiting der openbare mening en voor de verwerping door de Tweede Kamer van de tienjaarlijkse begroting. Met een nieuwe perswet, die op 16 Mei 1829 werd aangenomen, werd gepoogd de liberalen te verzoenen, terwijl de besluiten van Juni aan de Katholieken enige tegemoetkoming schonken door de heropening der seminaries toe te laten. Maar tijdens zijn reis door België in Juni sprak de koning te Luik een ongelukkig woord dat gericht was tot de oppositie: „Dit is een eerloos gedrag” Constant Rodenbach schiep de orde der Eerlozen, zoals er in de zestiende eeuw Geuzen waren geweest, terwijl de Potter, in Juli, van de gevangenis der Kleine Carmelieten uit, in een welsprekend betoog een beroep deed op „de samenwerking van de Katholieken en de liberalen”, „het enige en het uiteindelijke redmiddel”.

Gedurende de zitting 1828-'29 had de parlementaire arbeid de aandacht getrokken van de publieke opinie die langzamerhand vaste vorm aannam. Allereerst was dat het geval met de motie de Brouckère betreffende de persvrijheid: zij werd verworpen met 61 stemmen tegen 44; 7 afgevaardigden uit het Zuiden hadden zich met de vertegenwoordigers uit het Noorden verenigd. De krachten werden wederom gemeten in April naar aanleiding van de kwestie van de jury en de oppositie leed opnieuw de nederlaag: 11 Belgische vertegenwoordigers wilden niet dat een jury zou optreden in processen betreffende persmisdrijven. Zo werd het nodig betrouwbare, vastbesloten vertegenwoordigers te kiezen die krachtig genoeg waren om tegenstand te bieden aan de druk en aan de verlokkingen van het gezag. Een „goede” samenstelling der Provinciale Staten was van het grootste belang en de verkiezingsstrijd werd dan ook met meer scherpte gevoerd. In April wordt te Luik een „Grondwettelijke vereniging” opgericht. In andere provincies kwamen er eveneens tot stand. Te Brussel speelde Sylvain van der Weyer een belangrijke rol door de briefwisseling tussen de verschillen-

de groeperingen te centraliseren. Deze verenigingen beperkten zich niet tot het aanwijzen der meest geschikte kandidaten, zij drongen bij de leden der Provinciale Staten aan op de opheffing der grieven, hetzij als gevolg van eigen initiatief, hetzij naar aanleiding van verzoekschriften.

In Juli 1829 worden adressen aan de koning ook besproken in de vergaderzalen van verscheidene provincies: vrijheid van onderwijs en vrijheid van talen worden geeïst tot woede van de vorst. De verkiezingsstrijd bleef verdeeld. Werden te Luik twee aanhangers van de oppositie naar de Staten-Generaal afgevaardigd in de plaats van twee ministeriëlen, in Vlaanderen schoven de Provinciale Staten twee vertegenwoordigers die behoorden tot de oppositie ter zijde. De werking der grondwettelijke verenigingen kon slechts na lange termijn vrucht dragen. Inmiddels heeft de koning concessies gedaan: met de tenuitvoerlegging van het Concordaat wordt voortgang gemaakt, op 28 Augustus 1829 geeft hij toestemming voor het gebruik van een andere taal dan de „landtaal” bij het opmaken van notariële akten, hij maakt bekend dat het regiem van het onderwijs zal worden hervormd en dat de belasting op het gemaal zal worden afgeschaft. Het laat zich aanzien dat een ontspanning te verwachten is, wanneer op het initiatief van priesters uit Moorslede, onder wie onderpastoor de Haerne, de latere bisschop, het tweede petitionnement plaats vindt. „Het is de eerste maal dat de geestelijkheid zich aan het hoofd gesteld heeft bij het indienen van verzoekschriften”, zo schrijft de *Catholique des Pays-Bas* op 13 October 1829. De beweging grijpt in geheel West-Vlaanderen snel om zich heen en de gebroeders Rodenbach dragen niet weinig hiertoe bij. Voordat de troonrede wordt uitgesproken, komt een nieuwe golf aanrollen; zij overspoelt weldra Oost-Vlaanderen en de provincie Antwerpen en dringt door tot Henegouwen en het Luikerland. In Januari is het petitionneren in volle gang en het zal pas ophouden in Mei. Door zijn omvang overtreft het de beweging van de vorige winter; 300.000 handtekeningen, zo wordt gezegd, staan onder de verzoekschriften die aan de Staten-Generaal worden verzonden. De meeste daarvan zijn afkomstig uit Vlaanderen, waar de geestelijkheid krachtig propaganda heeft gevoerd. De tekst, opgesteld door graaf de Robiano, een wereldlijk leider die op de katholieke oppositie veel invloed heeft, wordt verspreid op vele plaatsen en ter ondertekening voorgelegd aan velen die de zin ervan niet volkomen begrijpen, maar voor wie het gaat om de redding van het geloof der voorvaderen, het beëindigen van een verafschuwd fiscaal regiem, het breken der Hollandse laatdunkendheid. De eerste wens „Wij willen de gehele vrijheid van onderwijs, zonder enige beperking. Elke preventieve maatregel, zelfs in de vorm van een wet, zou uit zich zelf van generlei waarde zijn”, moest tal van doctrinaireren afschrikken. Maar in Wallonië wordt de vrijheid van onderwijs op uiterst behendige wijze verlangd: behalve uit overwegingen van godsdienstige aard wordt het eerbiedigen van de onaantastbare rechten der ge-

zinshoofden ook om redenen van nationale aard geëist. „De vrijheid van onderwijns levert de beste waarborg voor het bewaren van ons nationaal karakter, van onze zeden, van ons geloof”, aldus wordt gezegd in de verzoekschriften uit Doornik in October 1829.¹ De tenuitvoerlegging van het Concordaat liet de liberalen onverschillig, maar de beperking van de vrijheid van het gebruik der Franse taal was daarentegen een van hun voornaamste grieven, want „Zij die de taal uit het Noorden niet kennen, zijn heloten”.

Zo keren de handig geredigeerde verzoekschriften zich tegen alle misbruiken waaronder „de natie zucht”. Van het politieke terrein gaat men tot het nationale over en de tegenstelling tussen Belgen en Hollanders breekt in alle heftigheid los. De „weezinwekkende voorkeur die bij het toekennen van waardigheden en rijksbetrekkingen aan de protestantse Hollanders wordt gegeven”, „het feit dat de zetel van de ministers, het amortisatiesyndicaat, de handelmaatschappij, het beheer der mijnen, het hoge militaire gerechtshof, de rekenkamer, de krijgsscholen in het Noorden zijn gevestigd”, dat alles is onduelbaar. De buitensporige fiscale druk, de „hatelijke belasting op 't gemaal”, het ondoordringbare mystérie van de verhouding tussen de staatsfinanciën en het amortisatiesyndicaat, en vooral de aflossing van de „enorme schuld van Holland”, terwijl niets gedaan is voor de eigen schuld van België, ziedaar een aantal financiële grieven. De jury en de onafzetbaarheid der rechters behoren een waarborg te zijn voor de persvrijheid en de vrijheid van het individu. De ministeriële verantwoordelijkheid wordt geëist. Die eis gaat de koning te ver omdat hij de grondslag zelf van zijn macht aantast. „Men wil van mij een grondwettig vorst maken, vergelijkbaar met die goden der heidenen *qui os habent et non loquuntur; qui pedes habent et non ambulat*”, zegt hij in de aanvang van December 1828 tegen de Luikse vertegenwoordiger Constantin de Gerlache, en hij maakt aldus een einde aan de audiëntie: „Ik ben de koning der Nederlanden; ik ken mijn recht, ik ken mijn plicht; met alle middelen zal ik die grondwet handhaven, welke ik gezworen heb te eerbiedigen”.² In zijn beroemde *Boodschap* van 11 December aan de Staten-Generaal oefent hij op deze eis der oppositie de scherpste kritiek. Met hooghartigheid verdedigt de koning geheel zijn politiek, hij is evenwel geneigd om concessies te doen op het gebied der talen. De volgende dag gelastte Van Maanen de rechters en de ambtenaren binnen acht en veertig uren van hun verknochtheid aan de met klem door de koning uitgesproken beginselen te doen blijken. „Zijt gij bereid de aangegeven weg zonder de minste afwijking te volgen? Zo niet, zult gij worden afgezet”.

Dagbladartikelen en brochures lieten zich op verontwaardigde toon uit over de koninklijke theorieën en de eisen van de „opperste rechter”, de „verfoeilijke Van Maanen”, de „schuld van alle kwaad”, wiens ontslag werd geëist. De Potter

¹ A.w., IX², blz. 660.   ² C. de Gerlache, *Histoire du royaume des Pays-Bas*, II, blz. 170-175.

zond op 20 December zijn „lettre de démophile au Roi”. Het was een belangrijke brief, want de man die op het punt staat de heraut der oppositie te worden, dreigt de bestuursplitsing te eisen. Reeds een jaar eerder, op 30 December 1828, had de *Catholique des Pays-Bas* geschreven dat „er ongetwijfeld tussen België en Holland volstrekte en onoverwinnelijke onverenigbaarheid van belangen van elke aard bestaat en dat de ene helft van het land steeds aan de andere zal worden opgeofferd zolang men de provinciën niet zal toestaan zich zelf te besturen en de belastingen naar eigen goedvinden om te slaan”; maar ditmaal brengt de Potter de gedachte der scheiding naar voren en bereikt daarmee een ruimere kring. „Beschikt over Uw meningen, Uw erediensden, Uw scholen zoals het U goeddunkt, en laat ons in vrijheid over de onze beschikken; handhaaft Uw zeden, Uw gebruiken, Uw taal, en laat ons onze taal, onze gebruiken en onze zeden: maakt wetten uitsluitend in 't belang van Uw handel; wij zullen er maken in het belang van onze landbouw en onze nijverheid”. Aldus „zullen wij, wanneer wij niet langer verenigd zijn in een gemeenschappelijke kwelling die ondraaglijk is geworden, meer dan ooit verbonden, landgenoten, broeders zijn, innig verenigd voor onze verdediging als natie . . . door op te houden één te zijn, zullen wij niet minder ondeelbaar zijn”.¹

Het gerucht van een te verwachten staatsgreep ging door de gezantschappen. De koning, zo werd gefluisterd, stond op het punt de steun der Pruisische bajonetten te vragen. De oppositie werd krachtiger, op 19 December werd de begroting der tienjaarlijkse ontvangsten verworpen met 55 stemmen tegen 52 en de jaarlijkse uitgaven werden met slechts één stem meerderheid aangenomen. De koning ergerde zich en op 8 Januari 1830 trad hij op tegen zes leden der Staten-Generaal die, naar zijn mening, schuldig waren aan „weerzin” tegen de beginselen der regering. Op 31 Januari kwamen de dagbladen der oppositie, die talrijker en stoutmoediger geworden waren, met het denkbeeld een nationale inschrijving te houden om de afgevaardigden, die door de maatregelen des konings benadeeld waren, schadeloos te stellen. De Potter maakt op 3 Januari een plan voor een „patriottische confederatie”; elke daartoe behorende ambtenaar zou daarin een waarborg vinden tegen willekeur. Op last van Van Maanen werd tegen de Potter, die nog steeds gevangen was, een vervolging ingesteld. Als gevolg van de inbeslagneming der papieren van de Potter werd F. Tielemans, referendaris bij het ministerie van buitenlandse zaken, gearresteerd; ook werden vervolgd de drukkers van de *Courrier des Pays-Bas* en van de *Belge*, die het plan voor de confederatie hadden gepubliceerd. Adolf Bartels, redacteur van de *Catholique des Pays-Bas* en de *Nève*, uitgever van dat dagblad en van de *Vaderlander*, werden eveneens voor het Assisenhof van Brabant gedaagd. Een groot poli-

¹ Lettre de démophile au Roi sur le nouveau projet contre la presse et le message royal qui l'accompagne (Brussel 1829), blz. 17-19.

tiek proces begon op 19 April. De beklaagden werden ervan beschuldigd, „de burgers rechtstreeks tot een samenspanning of een aanslag te hebben aangezet met het doel de regering te veranderen of omver te werpen”. Niettegenstaande de pleidooien van Van Meenen, Alex. Gendebien en Sylvain van de Weyer werd de Potter tot 8 jaar verbanning veroordeeld, F. Tielemans en A. Bartels tot 7 jaar en J. B. de Nève tot 5 jaar van dezelfde straf. De drukkers werden tot grote woede van Van Maanen vrijgesproken.

De gisting onder het volk verontrustte de vorst. Opnieuw neigde hij tot verzoening. De perswet werd gewijzigd, in Mei trok hij het ontwerp betreffende het onderwijs in en schafte de besluiten van 1825 af, zonder dat dit evenwel aan de Katholieken volledig voldoening schonk. In Juni ging Willem I op de weg van de tegemoetkoming nog verder en de 4de verscheen zijn besluit, waarbij het gebruik der talen in de Vlaamse provincies vrij verklaard werd; daardoor verwierf hij de gunst van de *Courrier des Pays-Bas*, doch ontmoedigde hij zijn trouwste medewerkers. Maar de 21ste vestigde hij te 's-Gravenhage de zetel van de Hoge Raad. Wanneer men de pers der oppositie leest, wordt men getroffen door de beroering, welke deze maatregel veroorzaakte. Naar de mening der Belgen was deze beslissing een uiting van de onoverwinnelijke neiging van de koning om zijn landgenoten te bevoordelen. Alle protesten, alle verzoekschriften, alle redevoeringen, alle persartikelen hebben de ogen van de vorst niet kunnen openen. Niettegenstaande het uitdrukkelijk vertoon van een – verfoeilijk en tegen de borst stuitend genoemde – partijdigheid bij de benoeming tot de openbare ambten ten voordele van de Hollanders, koos de koning nu weer Den Haag als zetel van de Hoge Raad. Door deze buitengemene onhandigheid schonk hij aan de oppositie de gelegenheid om haar argumentering, haar hartstochtelijke aanvallen op de regering te hervatten.

Het gerechtelijke apparaat wordt opnieuw tegen de dagbladen in België in werking gebracht: zeven dagbladen worden vervolgd, 30 artikelen strafbaar beschouwd! Zo ontstaat weer nieuwe gisting. In deze atmosfeer verspreidt zich in België het bericht van de opstand in Parijs. Het stopzetten van de vervolgingen tegen de journalisten wordt krachtiger geëist, de begenadiging van de Potter en zijn mede-verbannen wordt verlangd, het wegnemen der grieven wordt met meer stoutmoedigheid gevraagd. De haat tegen Holland, de wens de kwalijk passende banden te zien verbreken die twee landen aan elkaar geklonken houden, komen met klem tot uiting.

De werkelijke tegenstelling is dan ook de tegenstelling tussen twee naties. Op het godsdienstig terrein is het het katholieke België dat aan de maatregelen van een door zijn geloofsgenoten gesteunde protestantse koning weerstand biedt; op het terrein van het tolwezen staan de protectionistische Belgen tegenover de vrijhandelsgezinde Hollanders; op het fiscale terrein zijn de verschillen niet te

overbruggen; op politiek terrein hebben de vrijheidsgedachten in het Zuiden meer bekroring en ze nemen er ook vastere vormen aan dan in het Noorden en dit zelfs in katholieke kringen, waarvan men in 1815 nooit had kunnen denken dat zij er zouden kunnen binnendringen. Van de aanvang van het koninkrijk af hebben buitenlandse belangstellenden het verschil in geestesgesteldheid waargenomen; zij zien met schrik de kloof tussen de twee delen, gescheiden als zij zijn door hun geschiedenis, hun overleveringen, hun zeden.

Hebben de Belgen het bewustzijn dat zij een afzonderlijke natie vormen, verlangen zij dat deze natie door een met geweld doorgevoerde scheiding, door een omwenteling onafhankelijk zal worden en in vrijheid over haar lot kan beschikken? Hebben de Belgen hun opvattingen omtrent de nationaliteit, hun kijk op de toekomst duidelijk uitgesproken? De theoretici der nationaliteit die hun gedachten kunnen uitspreken zonder dat zij de banbliksems van het gerecht hebben te duchten, behoren tot de Nederlandse natie, zij zijn de verdedigers van de eenheidsstaat. De anderen hebben evenwel niet gezwegen. Gedurende de volle vijftien jaar van het gemeenschappelijk leven hebben zich ernstige meningsverschillen voorgedaan die aan iedereen de tegenstellingen van belangen en gevoelens tussen Belgen en Hollanders in herinnering hebben gebracht. Reeds in 1817 kon men in de *Observateur* lezen dat „politieke vrijheid buiten de nationale onafhankelijkheid niet kan blijven voortbestaan”; in 1820 verlangen enkele personen vurig naar de onafhankelijkheid van België, d.i. de afscheiding van Holland, onder een vorst van eigen keuze, en hierbij wordt aan de prins van Oranje gedacht. De debatten over het financiële stelsel in 1821 en 1822 doen de onbarmhartige strijd tussen de twee delen ontbranden. Vooral de belastingen op 't geëmaal en het geslacht hebben de kloof gegraven.

Van Hogendorp kon in de Staten-Generaal uitroepen: „Wanneer de afgevaardigden der zuidelijke provinciën ons zeggen: wij willen van U niets weten, dan zullen wij antwoorden, wij hebben u niet nodig”; dit terwijl Reyphins op 14 Mei 1822 verklaarde: „Indien er enige verbinding, enige vermenging der gedachten tot stand gekomen was, zou de meerderheid, hoe klein ze ook moge zijn, haar kracht in dienst van de overheersende gedachte hebben gesteld; maar een zo volkomen splitsing laat aan de ene kant slechts zien een imperatieve wil . . . en aan de andere kant een grenzenloze onderwerping . . .” Reyphins geeft blijk van een profetische blik: „het Belgisch volk heeft sinds lang opgehouden tot de onafhankelijke naties te behoren, maar het heeft tegenstand geboden aan Filips II. De geschiedenis leert dat het in geen enkel land zo gevaarlijk was als in België maatregelen te nemen die tegen de beginselen van een wijze en voorzichtige wetgeving indruisen”.

De vereniging der opposities ontstond uit het bewustzijn van een belangengemeenschap van alle bewoners uit het Zuiden die boven de wijsgerige verschillen

uitging. Die vereniging kwam tot stand door de ommekeer in de gedachten der Katholieken, het aanvaarden door een groot gedeelte van die richting van de persvrijheid, het erkennen van de waarde der verdraagzaamheid, en door de overtuiging bij de liberalen dat zij zonder de medewerking der Katholieken, die het talrijkste en het best geleide volksdeel waren, hun ideaal niet zouden kunnen doen zegevieren. Te beginnen met 1828 wordt de eis der vrijheden op scherpere toon gesteld. Vele Belgen, indien zij het al niet schrijven, denken en zeggen het: de vrijheden zullen wij nooit verwerven dan in een vrije natie, in een onafhankelijke staat. De angst voor het gezag beperkt het uitspreken van deze wensen. De formule „het opheffen van de grieven” is onschuldig, maar voor sommigen is zij zonder twijfel slechts een stap naar de scheiding, en de scheiding een verdere stap naar de omverwerping van het regiem, zonder dat de keuze van de middelen om daartoe te geraken reeds een onderwerp van bespreking heeft uitgemaakt. „België is geen kolonie van Holland”, schreef Ch. Rogier in de *Politique* van 24 Januari 1830; en op 10 Augustus 1830 publiceerde de *Courrier des Pays-Bas* zijn bekend artikel over de Belgische nationaliteit, die de vreemdeling – op handige wijze werd hij beschermer genoemd – niet „in zijn eigen nationaliteit heeft kunnen oplossen en opnemen”.

Vrijheid en nationaliteit zijn aldus met elkaar verbonden; maar zijn ook de beginselen der politieke vrijheid duidelijk omljnd, kennen de Belgen, voor zover zij inzicht hebben en weten hoe de werking is van het grondwettig koningschap, de institutionele middelen om een regiem van vrijheid te vestigen, het begrip „nationaliteit” staat hun niet met dezelfde scherpte voor de geest. En toch, al zijn de denkbeelden over de natie niet helder en duidelijk, de nationale gevoelens zijn levendig. Lieder, geschriften, redevoeringen geven er blijk van, en voor de revolutionaire geestdrift in September 1830 is geen verklaring te vinden zonder deze psychologische grondslag, die de historicus soms niet anders dan met enige moeite kan ontdekken.

Het Franse Keizerrijk had aan talrijke lagen van de bevolking der Zuidelijke provinciën, zowel in de vroegere Oostenrijkse Nederlanden als in hetgeen gedurende duizend jaren het Prinsbisdom Luik geweest was, onmiskenbare materiële voordelen gebracht. Het delven van steenkool in de strook Samber-Maas en in de Borinage, de ijzerbewerking in de smederijen in de dalen van de Tussen-Samber-en-Maas en van de Ourthe, de fabricage van laken en van katoenen weefsels in de nieuwe fabrieken, waarvan verscheidene reeds met machines waren uitgerust, in de grote centra van Verviers en Vlaanderen, de linnennijverheid in de traditionele Vlaamse gebieden, dat alles was door de uitbreiding van de binnenlandse markt als gevolg van het continentaalstelsel vooruitgegaan: het geheel der Zuidelijke provinciën was bij het keizerrijk ingelijfd geweest en had

van de toestand van satellieten, waarin verscheidene Europese landen hadden verkeerd, niet te lijden gehad. De binnenlandse rust, het feit dat gedurende meer dan tien jaren de oorlog ver van ons gebied gebleven was, hadden krachtig tot de industriële uitbreiding bijgedragen.

De plotselinge breuk na Waterloo veroorzaakte een ernstige verstoring in de handelsbetrekkingen. Het werd onmiddellijk duidelijk dat er tegenstelling van belangen bestond tussen het industriële Zuiden en het zeevarende en handeldrijvende Noorden. Het protectionisme liet weliswaar de ondernemingen door in onbruik rakende gewoonten verouderen, maar voor vele fabrikanten was het toch een kostbare hulp. Het binnendringen van Engelse artikelen, waarvan gedurende verscheidene jaren op het eiland grote voorraden waren opgeslagen, bracht de minst weerstandskrachtigen tot de ondergang. De eerste jaren van het koninkrijk der Nederlanden waren moeilijke jaren. Een landbouwcrisis brak uit in 1816, doordat de oogst mislukt was, en toen die van 1817 ook zeer middelmatig bleek, werd de toestand nog moeilijker. Niettegenstaande de vorderingen van de nijverheid drukte in de Zuidelijke provinciën de landbouw nog steeds zijn stempel op de economische structuur: de arbeidsmogelijkheden waren er nog steeds groter dan in andere takken van het bedrijfsleven. De crisis die een tekort aan voedingsmiddelen veroorzaakte, leverde de arbeiders, de dagloners, zelfs de kleine ondernemers aan de honger over. Konden grootgrondbezitters zich verheugen in de snelle stijging van de graanprijzen, zij vormden slechts een geringe minderheid. Zo leverden de plattelandskringen en de massa der verbruikers in de steden, voor wie het brood het nodigest was, slechts een beperkte markt voor de producten van de gevestigde nijverheid en van het ambacht. Het materieel werd niet vernieuwd, op kleren werd bezuinigd, schoenen en klompen werden tot het uiterste versleten. Iedereen werd verbitterd jegens een vooruitziende koning, die het stoffelijk welzijn van zijn onderdanen beoogde. Het was voor hem een tegenslag geweest dat zijn regering aanving in het begin van een langdurige periode van verlaging der prijzen, aangevangen in 1811, nog versterkt in 1815, onderbroken door de pijlsnelle stijging van de prijzen der voortbrengselen van de landbouw als gevolg van de schaarste in 1816-'17, welke daling zich tot in het midden van de eeuw voortzette. Leopold I, zijn opvolger in het Zuiden, zal op zijn beurt er de moeilijkheden van ondervinden en het inzicht van Rogier, de man die de stoot gaf tot het eerste staatspoorwegnet op het vasteland, hielp hem om die te overwinnen.

De overvloedige oogsten van de jaren 1821-'24 brachten verbetering in de omstandigheden der verbruikers en hielpen de Belgische nijverheid op krachtige wijze zich aan het nieuwe regiem aan te passen. Maar de grenzen werden voor het graan uit het Baltisch gebied en de Ukraine wijd opengesteld en de verlaging van de prijzen was zodanig, dat vele landbouwers grote verliezen leden. Zij von-

den enige vergoeding in 1828, toen de prijzen stegen, maar het tegenvallen van de oogsten in 1828-'29 deed de levensomstandigheden van de arbeidersmassa en van de kleine luiden op het platteland wederom zwaarder worden.

Te midden van deze abrupte crisistijden, te midden van deze schokken kon de Belgische landbouw niet tot ontwikkeling komen. De aanpassing aan het nieuwe tolstelsel en het nieuwe fiscale stelsel was moeilijk. De vrijheid van de graanhandel, die geheel los van de grootte der voorraden door de Hollandse kooplieden werd geëist en zware belastingen op het verbruik, 't gemaal en het geslacht, waren de gevolgen van een niet gewenste vereniging met provinciën die op de zeevaart waren gericht. De grondbezitters en de boeren hadden geen reden om tevreden te zijn met de nieuwe in 1814 opgedrongen status. Gedurende de vijftien jaren dat de vereniging duurde waren de schokken te groot, de ommekeer in de tendens telkens te onverwacht geweest. De vrees voor de besluiten van de overheid legde op de gemoederen der boerenbevolking een zware druk. Het inschakelen van een belangrijke internationale handel in de heersende economische verhoudingen liet de oude gewoonten om onderling verschillende belangen met elkander te verzoenen, niet tot haar recht komen. Het hand in hand gaan met de nijverheid, die het protectionisme wenste, was een gemakkelijke – en ook gebruikelijke – oplossing. De druk in eenzelfde staat, van het enorme gewicht van een uitgebreide Hollandse zeehandel wijzigde alle krachtverhoudingen.

De verdedigers van de landbouw in de Staten-Generaal en bij de regering botsten tegen vele hindernissen, die zij zelden konden overwinnen. De gehele fiscale politiek met haar indirecte belastingen op bier, brandewijn, 't gemaal, 't geslacht legde op de landbouw een zware druk. De ondergang der stokerijen en brouwerijen op het platteland ten voordele van de grote industriële ondernemingen in de Hollandse steden, die van moderne machines waren voorzien en dicht bij de grote havens waren gevestigd, is een van de tekenen van de nadelige gevolgen welke de vereniging voor het Zuiden meebracht, en de vermindering van de veestapel is opvallend. Het hoornvee is in het Zuiden van 981.282 stuks in 1816 gedaald op 899.303 stuks in 1829.

Gedurende verscheidene jaren ging het met de ontwikkeling der nijverheid niet beter. Maar het initiatief van de koning, de wilskracht en de scherpzinnigheid van bezonnen ondernemers brachten verandering in een toestand, die in 1818 door het binnendringen der Engelse produkten en het inkrimpen van de markten hopeloos scheen.

Onder het keizerrijk had de kolenmijnbouw goede dagen gekend. De eigenaren der ijzersmelterijen gebruikten de steenkool in hun werkplaatsen en het verbruik van huisbrand steeg. Na 1815 neemt de uitvoer toe, daar de Franse markt openbleef, omdat de productie in dat land voor de behoefte niet toereikend was; van de afzet naar Holland is de Belgische nijverheid verzekerd door de hef-

ging sinds 1816 van een recht van *f* 7.43 per ton, en het verbruik ter plaatse neemt er toe; steenkool wordt de drijfkracht van allerlei nijverheidstakken als gevolg van de aanwending van stoommachines, zoals in de metaal-, de textiel-, de glasnijverheid, de stokerijen, de scheepvaart, enz. en voor de gasverlichting. Aldus stijgt de productie van 900.920 ton in 1811 tot 1.761.118 ton in 1829 in Henegouwen en van 331.294 ton tot 694.959 ton in 1828 in de provincie Luik. In minder dan twintig jaar is een verdubbeling van de productie der nieuwe drijfkracht waar te nemen.

Gedurende het verloop van deze twee decennia was de metaalnijverheid minder voorspoedig. Deze belangrijke industrie, die in 1815 aan 65.000 werklieden arbeid gaf en 5000 rijtuigen en 30.000 paarden in gebruik had, had te lijden onder grote concurrentie van Engeland, en de noodzaak om het productie-apparaat te veranderen teneinde aan de Engelse druk het hoofd te kunnen bieden, heeft technische bekwaamheden en kapitalen geëist, welke alleen de meest vstandinge en ondernemende bedrijfshoofden bezaten. De omvang der productie is weinig toegenomen, maar in 1830 leveren tien met cokes werkende hoogovens alleen reeds meer dan 20.000 ton, welke hoeveelheid in mindering komt van de met hout werkende hoogovens, wier aantal gelijk blijft maar wier productie per eenheid lager wordt. Dit verklaart het misnoegen van de „traditionalistische” bezitters van ijzermelterijen. De affinerieën waar nog met hout gewerkt wordt verdwijnen de ene na de andere: van 206 in 1815 zijn er in 1830 nog slechts 150 overgebleven, en de 10.000 ton die zij minder leveren worden door de gewelfovens en de puddelovens geproduceerd.

De vooruitgang der techniek weerspiegelt zich in de cijfers: nieuwe methoden voor de bewerking van gietijzer en ijzer verbreiden zich snel. Maar de verkregen kwaliteiten zijn niet voor alle doeleinden geschikt: voor de machinebouw is Engels ijzer nodig. Niettegenstaande de beschermende rechten is de invoer van gietelingen dan ook gestegen van 115 tot in 1818 tot 5664 ton in 1829 en boekte Engeland een uitvoer naar de Nederlanden van verscheidene duizenden ton ijzer.

Overproductie is het gevolg van de wijziging in de techniek, want de afzet blijft tot de binnenlandse markt beperkt: Frankrijk heeft zijn grenzen gesloten en het overwicht van Engeland is verpletterend. In dit stadium van toepassing van nieuwe methoden zijn de omstandigheden zeer ongunstig, omdat het verwerken van het ijzer zware eisen stelt, terwijl het gietijzer en het ijzer dat door de nieuwe inrichtingen afgeleverd wordt, niet altijd aan de verwachtingen der vernieuwers beantwoordt. Wat een proefnemingen, onvruchtbare pogingen, verloren kapitalen!

De metaalnijverheid is een belangrijke industrie en verscheidene vooraanstaande ondernemingen op dit gebied, waaronder in 't bijzonder Cockerill, hebben van

het bekende Industriefonds steun en van de Staat aanzienlijke kapitalen ontvangen, maar gedurende de gehele periode is zij er niet in geslaagd tot rust en evenwicht te geraken.

In 1830 hebben de wol- en de katoennijverheid reeds de eerste stadia der modernisering doorgemaakt. Verviers is zonder twijfel het grote wolcentrum. In 1806 waren er meer dan 8000 arbeiders werkzaam, en de productie in het arrondissement, van 88.702 stukken in 1811, was, na een vermindering als gevolg van het afsluiten van de Franse markt, groter dan 100.000 in 1830. De spinmolens van Cockerill en zijn mededingers, de scheermachines, de verbeteringen in de verscheidene stadia van het productieproces hebben in de aanvang van de negentiende eeuw, van de lakennijverheid te Verviers een opmerkswaardig geheel gemaakt. De markten in Holland, in Duitsland en overzee betrekken de lakens die Frankrijk weigert. De aanpassing is moeilijk geweest, maar te beginnen met 1821 zijn de bestaansvoorwaarden wederom bevredigend geworden. De firma Simonis, een van de voornaamste, fabriceerde reeds 3674 stukken in 1802, 4356 in 1810, 1811 en 1814. Maar in 1821 bereikte zij een aantal van 4871 stukken, dat in 1830 nog zal worden overtroffen (5281).

Ook de katoennijverheid ondergaat de schokken veroorzaakt door de politieke wisselingen. De grenswijzigingen en het krijsgebeuren oefenen onmiddellijk hun weerslag op haar ontwikkeling uit. Maar de prijs van de grondstof daalt onafgebroken en de technische vooruitgang vermindert de prijs van het weefsel steeds meer, zodat het verbruik op buitengewone wijze toeneemt: in 1806 bedroeg de prijs van een meter grof katoen gemiddeld fr. 4.25, fr. 2.60 in 1816, fr. 0.80 in 1829. Ongelukkig zijn de verschuiving van de markt enerzijds en de onregelmatige verbetering der techniek (het weefgetouw wordt nog niet door stoom gedreven) anderzijds, de oorzaak dat deze industrie, de nieuwste en tevens die welke de meest ingrijpende veranderingen teweegbrengt, van elke kans op evenwicht verstoken blijft.

In 1814 heerst er te Gent en in de Vlaamse centra alsmede in tal van Waalse steden waar deze nijverheid zich tijdens de Republiek en het Keizerrijk gevestigd heeft, een ongekend ongunstige economische toestand. De buitenlandse markten zijn gesloten en vooral Engeland overstroomt het vasteland met katoentjes bij millioenen yards. De slechte jaren volgen elkander op. Ontmoediging heeft zich meester gemaakt van tientallen bedrijfshoofden die hun arbeiders bij duizenden ontslaan. In 1823 is evenwel een verbetering waar te nemen. Geleidelijk neemt de bedrijvigheid toe. De stichting van de *Nederlandsche Handel-maatschappij* wekt de hoop op bestellingen uit de koloniën. Nieuwe ondernemingen worden opgericht, die zich echter beperken tot de fabricage van grove weefsels en aldus aan Engelsen, Zwitsers, Duitsers en Elzassers het voordeel van de bevoorrading van de binnenlandse markt met beter afgewerkte producten overlaten.

De omvang van deze door Engeland op de markt van Nederland uitgestorte stroom blijkt uit de douanestatistieken: de waarde van de uitgevoerde katoenen garens bedroeg in 1815 £ 160.327, in 1829 £ 702.636. Op de koloniale markt viel trouwens niet met zekerheid te rekenen. De smaak der inlanders vertoonde vreemde wisselingen en de zendingen uit Engeland drukten de prijzen. Spoedig deden zich dan ook moeilijkheden voor die het overdreven optimisme van vele industriëlen, zowel wevers als drukkers, te Gent en in Oost-Vlaanderen temperden.

Niettegenstaande deze beperkingen gaf de periode 1815-'30 een toeneming van de productie te zien: 693 ton garens in 1810, 374 in 1817, doch 1719 in 1826; het aantal in bedrijf zijnde spullen van mule-jennys is van 128.658 in 1810 gestegen tot 300.000 in 1829, en terwijl er in 1817 nog geen enkele power-loomweefgetouw in bedrijf was, telde men in 1826 25 stellen van 20 getouwen. Het meest sprekende bewijs van de vooruitgang is het aantal stoommachines: 5 in 1809, 10 in 1820, 44 in 1830.

De binnen- en buitenlandse handel heeft van deze toeneming der productie van de sleutelindustriëen in hoge mate voordeel gehad. De aanzienlijke vooruitgang die de haven te Antwerpen, niettegenstaande de geringe belangstelling waarvan het centrale bestuur voor de grote Scheldehaven blijk gaf, gedurende deze vijftien jaren onderging, tekent de opleving van de handel op zeer duidelijke wijze. Na de vlaag van bedrijvigheid die op de opening van de Schelde volgde, drukten de depressie in de landbouw en de stilstand van de nijverheid de handelsbeweging gedurende enige jaren. Maar te beginnen met 1823 is de wederopbloei merkbaar: in 1819 was de tonnenmaat der binnengekomen schepen gedaald op 73.366 (tegen 103.170 in 1816) en in 1829 bereikte zij het cijfer van 145.881.

De voorspoed van Antwerpen is met die van de Zuidelijke provincies nauw verbonden. Antwerpen levert aan hun nijverheid haar grondstoffen: katoen, leder, wol. Antwerpen voert haar lakens, haar spijkers, haar wapens uit, zoals het — zulks vooral naar Engeland — het vlas en de schors van zijn bodem verscheept. Evenals het door de betrekkingen met de koloniën die rijk zijn aan koffie, suiker en specerijen langzamerhand een belangrijke markt van koloniale waren is geworden, is het ook door de nabijheid van nieuwe productieplaatsen de uitvoerhaven voor de gefabriceerde katoenen stoffen.

De transitohandel met Duitsland is sterk toegenomen. Verzond Antwerpen in 1813 2639 ton goederen naar Keulen, in 1828 verzond het niettegenstaande velerlei belemmeringen 9336 ton. De binnenscheepvaart gaat voortdurend vooruit, terwijl het vervoer te land zich uitbreidt: van 1817 tot 1829 stijgt het aantal ondernemingen die het vervoer per as tussen Antwerpen en Brussel verzorgen, van 3 op 9, voor het vervoer tussen Antwerpen en Gent van 2 op 8. Geregelde stoomvaartlijnen verbinden Antwerpen met Rotterdam, Keulen, Londen, Gent.

De scheepsbouw, die door een premiestelsel wordt gesteund, heeft de haven een handelsvloot geschonken die in 1829 117 schepen met een inhoud van 30.697 ton telde.

Scheepsbouwmaatschappijen werden opgericht, schepen van 1000 ton werden op stapel gezet. Uit het Rijnland, uit Holland, uit Engeland zijn ondernemende mannen zich te Antwerpen komen vestigen en hebben aan de Antwerpse kapitalisten, die aanvankelijk vrij terughoudend waren, nieuwe wegen aangewezen. Maatschappijen voor de zeeverzekering zijn tot stand gekomen en werden bevestigd door het feit, dat een koninklijk besluit aan het werk van buitenlandse maatschappijen op dit gebied een einde maakte.

De *Nederlandsche Handel-maatschappij* – tot welker kapitaal de Antwerpenaren 14 miljoen gulden hebben bijgedragen – die een zetel heeft te Antwerpen, heeft de uitbreiding der handelsbetrekkingen, zoals de vestiging in 1827 van de *Banque d'Anvers*, filiaal van de Algemene Maatschappij (*Société Générale*) bevorderd, en de financiële toestand van de stad aldus verbeterd.

Het is een merkwaardig feit dat de fabrieksnijverheid de snelle opbloei van de handel niet heeft kunnen volgen: in 1828 was er te Antwerpen nog geen enkele stoommachine!

Na 1823 is het herleven van de handel in het binnenland duidelijk zichtbaar. De ontwikkeling der postverbindingen is er het bewijs van. De ontvangsten in de zuidelijke provincies, die in 1816 f 525.882 bedroegen, waren in 1818 gedaald op f 373.771, maar daarna stegen zij, afgezien van een geringe vermindering in 1821-'22, voortdurend tot 1826, in welk jaar zij een miljoen gulden overtroffen. De modernisering der land- en waterwegen, die in het hoofdstuk „Noord en Zuid” zal worden besproken, heeft tot deze uitbreiding bijgedragen.

De economische activiteit, die onder het Keizerrijk zeer levendig was geweest en gedurende de eerste jaren van het nieuwe regiem vrij plotseling in een kwijnende toestand verviel, heeft zich daarna wederom hersteld. In sommige sectoren was het herstel zelfs koortsig, de uitbreiding te snel. Koene bedrijfs hoofden hebben zich met al te veel voortvarendheid op nieuwe mogelijkheden geworpen en dit heeft een te snelle ontwikkeling van het productie-apparaat teweeggebracht die, zoals verder blijken zal, op de politieke gebeurtenissen niet zonder invloed zal zijn.

Van dit tijdstip af treedt in België de grootindustrie van het moderne type op: de toeneming van het kapitaal, de heftige strijd om in het bezit van de bronnen der grondstoffen te geraken, de grimmige wedijver om de overheersing van een geografisch gebied, de met kracht gevoerde onderhandelingen om de mededinging te beperken en prijsafspraken te bereiken – werkelijke kartels – „avant la lettre” –, de genadeloze strijd tussen de vernieuwers, met hun drang om te overwinnen, en de ouderwetse eigenaars van ijzersmelterijen, die in 't bezit van de

overgeleverde bronnen van hun welstand willen blijven, dat alles tekent het industriële leven van de laatste jaren van het regiem van Willem I.

Op sociaal gebied zijn de gevolgen daarvan aanzienlijk: de concentratie der arbeiders in de fabrieken en kolenmijnen, waarvan sommige in 1830 meer dan 1000 werklieden in dienst hebben, is een voorspel tot het ontstaan van een werkelijk proletariaat. „Het volk kan er niet naar streven gelukkig te leven, het wil alleen maar leven”, zo schreef in het jaar XI een arts uit Verviers aan de maire van die stad. De arbeidsvoorwaarden in de werkplaatsen zijn zwaar. „Vier vijftien van de inwoners van Verviers zijn ongelukkige dagloners die geregeld arbeiden in werkplaatsen, waar zij, in groten getale samengepakt, gedurende meer dan veertien uren per dag blootgesteld zijn aan allerlei schadelijke uitwasemingen; zij zijn slecht gevoed en op Zondag putten zij vaak hun laatste krachten uit, de mannen met drinken, de vrouwen met huishoudelijke bezigheden, met de was . . .” Reeds op een leeftijd van 6 of 7 jaar worden de kinderen van de meest behoeftigen aan het werk gezet. In tijden van crisis heeft de werkloosheid voor de toestand der arbeiders verschrikkelijke gevolgen. Het zijn onderbrekingen die op ruwe wijze het feitelijke inkomen verlagen.

Niettegenstaande de economische vooruitgang blijft het pauperisme een endemische kwaal. Het aantal huiszittende armen stijgt onafgebroken van 1822 tot 1828, in welk laatste jaar het 14% van de bevolking uitmaakt tegen 12% in 1822. De armen hebben geen reden om zich over het nieuwe regiem te verheugen en de drukkende verbruiksbelastingen, vooral die op brood, maken hun levensomstandigheden nog moeilijker.

De aanvang van de industriële omwenteling doet het aantal, de rijkdom en de invloed der „industriële” burgerij in de gezamenlijke maatschappij toenemen. De patroons in de katoenijverheid te Gent, de lakenfabrikanten van Verviers, de nieuwe eigenaren van ijzergieterijen naar Engels model, de machinebouwers, de eigenaren en geldschietters der kolenmijnen, de Antwerpse kooplieden en reders, zij allen worden rijk en verwerven een steeds groter aanzien.

Naast en boven de traditionele fabrikanten en de kooplieden die uit sleur handelen, komt een nieuwe sociale groep tot gelding. Voor de nieuwe uitrusting en de modernisering is er behoefte aan belangrijke kapitalen. Individuen zijn zelden in staat die op te brengen. Naamloze vennootschappen en commanditaire handelsmaatschappijen vooral brengen die bijeen. Voor de oprichting der eerstgenoemden is toestemming van de regering nodig en het is ook de Staat die mijnconcessies verleent. De betrekkingen tussen het politiek gezag en de economische belangen worden inniger.

De nieuw aangekomenen kunnen voor de politieke ontwikkeling niet onverschillig blijven. Diegenen onder hen, die door de Staat worden bevoordeeld, zullen hem gunstig gezind zijn, maar de anderen, die niet hebben verkregen wat

zij ervan verwachtten of die zich alleen benadeeld voelen doordat het mededingers die de steun van het politiek gezag genieten goed gaat, zullen zonder misnoegen het regiem ineen zien storten. De eersten zijn in zekere centra het talrijkst: te Gent, te Antwerpen en bij de metaalnijverheid te Luik.

Bij een koning die voor de stoffelijke vooruitgang oog heeft, komt deze politieke steun in de plaats van die van de adel. De adel heeft het niet zo hard te verantwoorden gehad als in Frankrijk het geval was, aangezien hij niet, of in geringe mate, uitgeweken is en daardoor zijn landgoederen niet heeft verloren. In 1815 wordt hem zelfs in de staatsinstellingen een belangrijke plaats ingeruimd; in de ridderschap der provincies vormt hij zelfs een kiescollege. Reeds in 1814 wordt een hoge raad van adel ingesteld, met raadsheren en wapenkoningen. De Eerste Kamer der Staten-Generaal wordt bijna voor de adel alleen opengesteld, want zij moest bestaan uit leden die voor het leven door de koning werden gekozen „onder de personen die zich het meest hebben onderscheiden door aan de staat bewezen diensten, door geboorte of vermogen”. Bij de beslissingen van de koning gaf de geboorte de doorslag. Er wordt in hoge mate rekening mee gehouden in het politieke en sociale leven van het land. Sommige edelen waren van mening dat zij niet in strijd met het standsgevoel handelden wanneer zij aan nijverheidsondernemingen deelnamen, en de nieuwe vorm der maatschappijen maakte dit gemakkelijker mogelijk.

In het land als geheel heeft de adel in de bourgeoisie nog niet zijn meerdere erkend. Tijdens de vijftien jaar dat het koninkrijk der Nederlanden heeft geduurd, hebben de door de koning verkozen leden van de ridderschap en de andere leden van de adel niet opgehouden een belangrijke rol te vervullen. Toch was in België het nieuwe regiem bij de zeer katholieke adel niet erg geliefd. De beweging van de conservatieve politieke wijsbegeerte kwam in de schoot der aristocratie geheel tot ontwikkeling. Henri de Merode, Ernest de Beaufort, de Robiano's, strenge critici van het rationalisme en de democratie, verdedigden de overgeleverde opvattingen. Zij hebben de geschriften gelezen van Burke, Bonald en Joseph de Maistre, en baron von Eckstein leerde hun de Duitse politieke romantiek.¹ In dit midden zal eveneens het ultramontanisme met vuur beleden worden en hieruit zal dan ontstaan de botsing tussen de politieke macht en de aristocratie. Want tussen adel en geestelijkheid bestaan innige banden. De geestelijkheid heeft veel meer dan andere bevoorrechte standen door de revolutionaire storm schade geleden, het concordaat van 1801 heeft haar het vroeger aanzien niet teruggeschonken en de vereniging met Holland, een missieland waarin een calvinistische koning regeert, liet voor de toekomst niet veel goeds verwachten. De geestelijkheid vormde geen afzonderlijke stand meer. In 1815 was de Kerk van België in haar leiding ernstig verzwakt. Twisten verdeelden de

¹ Vgl. H. Haag, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique*, blz. 43-77.

leden van de hogere clerus, de strijd tussen voor- en tegenstanders van het keizerlijk regiem had diepe wonden nagelaten. In de jaren 1815-'30 bleven de bisschopszetels lange tijd niet bezet; in de diocesen van Mechelen en Doornik waren er in 1829 minder priesters dan in 1822 en de toeneming van het aantal er van in de diocesen van Gent en Namen was geringer dan die van de bevolking. Ten slotte telde de geestelijkheid veel bejaarde priesters.

Omtrent de stoffelijke macht der Kerk gedurende deze vijftien jaren is weinig bekend. Maar het kwellende toezicht van de burgerlijke overheid zal tot haar ontwikkeling stellig niet hebben bijgedragen. Wat de godsdienstige levenskracht betreft, deze is niet nauwkeurig onderzocht; de betrekkingen tussen Kerk en Staat, de ideologische beweging van het ultramontanisme naar het liberale katholicisme toe zijn wel bekend, maar van de godsdienstige praktijk, in de steden zo goed als op het platteland, weet men bijna niets. Het geloof doet zich gelden in het verzet tegen de maatregelen der overheid, b.v. in de welbewuste maar voor de toekomst gevaarlijke voorkeur voor onderwijsinstellingen in Frankrijk, maar wat weet men omtrent de afvalligheid van of toetreding tot de Kerk van de burgerlijke kringen na de storm van de Revolutie en het Keizerrijk? Niettemin wint de Kerk geleidelijk aan kracht. Naarmate het jaar 1815 verder in het verleden ligt, wordt haar toestand sterker. In België wordt de hiërarchie hersteld. In 1829 neemt de vereniging voor goede werken *Olea Sacra* de leiding van de verdediging en de verheerlijking der Kerk.¹ De katholieke Kerk is stellig sterker geworden wanneer de omwenteling losbreekt en in de herwonnen vrijheid zal zij in België spoedig een enorme macht bezitten.

De verandering van de economische omstandigheden was nog van te jonge datum om aan het politiek gezag overal de beschikking over hechte organisatievormen te geven; alle regeringsmaatregelen kwamen in de Zuidelijke provincies dan ook niet ten goede aan de gezamenlijke werkzaamheden op het gebied van de nijverheid, de landbouw, de handel, het bankwezen. Het gezag heeft bepaalde industriëlen begunstigd, het heeft daarentegen afgunstigen gekweekt, en de groep der industriële bourgeoisie vormde dan ook niet een blok dat de vorst was toegedaan. In de vrije beroepen heeft hij aanhangers gehad: zij die de gedachten der filosofen hadden overgenomen, de vrienden van het licht die in de vrijmetselaarsloges waren verenigd; maar ook hier verbraken de geweldige geestdrift voor de vrijheid en de buitengewone ontwikkeling van het jonge liberalisme de eenheid van de groep; zodat de koning slechts een handvol getrouwen overhield en wel de „wilde antiklerikalen, die een hardnekkige vijandschap koesterden jegens het verbond" met de oude tegenstanders. Maar hij kan althans beschikken over de bestuurlijke en rechterlijke organisatie-

¹ A. Simon, *Le Cardinal Stercx*, dl. I, blz. 115.

vormen; dat zijn de ware „ministeriëlen” die uit idealisme of eigenbelang voorstanders zijn van het regiem. De bouw van een groot Rijk der Nederlanden was een werk van grootse omvang, dat toewijding en geestdrift vermocht te wekken. Hij heeft er gevonden in Vlaanderen en in Wallonië. Na 1830 hebben verscheidene van die personen op waardige wijze elk ambt afgewezen, anderen hebben zich met weinig inzicht en veel onhandigheid voor de Restauratie ingezet. Daar heeft het orangisme zijn aanhangers gevonden, alsmede in sommige industriële kringen.

Maar het regiem vindt allen die het niets of weinig heeft geschonken tegenover zich: de oude „grogards” van het Keizerrijk, de op wachtgeld gestelden, de officieren die door het Hollandse favoritisme of door hun onkunde van de landtaal hun mogelijkheden van bevordering zien afgesneden, en talrijke ambtenaren die onder het Franse regiem hun loopbaan waren begonnen en die deze nu als gevolg van dezelfde onkunde gebroken zagen.

Het regiem berust aldus op een losse grondslag en het heeft verwoede vijanden gekweekt. Het heeft een wankel basis; bij de eerste storm zal het ineenstorten.

HOOFDSTUKKEN VIII EN X

BELGIË VAN 1815 TOT 1830 — NOORD EN ZUID ONDER WILLEM I

A. Bronnen.

De voornaamste archiefbronnen bevinden zich te 's Gravenhage, in het Algemeen Rijksarchief. De archieven van de Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings zijn de belangrijkste. Geraadpleegd kan worden de inventaris van H. BONDER, *De Archieven van de Algemeene Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings met de daarbij gedeponeerde archieven van 1813-'40*, 's Gravenhage 1938.

Ook de archieven van de Departementen van Algemeen Bestuur: Binnenlandse Zaken, Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, Justitie, Financiën, Buitenlandse Zaken, Oorlog, Waterstaat, Erediensten, zijn van grote waarde. Bijzondere fondsen, gedeponeed in of verworven door het Algemeen Rijksarchief, zijn belangrijk. Onder vele andere zijn vooral te vermelden de fondsen Van Maanen, A. R. Falck, G. K. Van Hogendorp, J. G. Verstolk van Soelen. Voor een eerste oriëntering kan worden geraadpleegd: D. P. M. GRASWINCKEL, *De Rijksarchieven in Nederland*, blz. 40 en vlg., 's Gravenhage 1953.

De archieven van de Raad van Ministers, de 21ste Mei 1829 ingesteld onder het voorzitterschap van

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

Mollerus, vice-president van de Raad van State, daarna gepresideerd door de Prins van Oranje, gaan terug tot 15 October 1823. De notulen van de Kabinetsraad onder het voorzitterschap van de koning, zijn beschikbaar voor de periode 1813-'22 (Staatssecretarie, No. 6051) en voor de periode na 1 November 1830.

Van het Koninklijk Huisarchief zijn te raadplegen de archieven van Koning Willem I, van koning Willem II en van prins Frederik. De archieven van de Staten-Generaal, Eerste en Tweede Kamer, en van de Raad van State, worden door deze instellingen zelf bewaard. De archieven van de Nederlandsche Handelsmaatschappij zijn zeer goed geordend en van groot belang voor de economische geschiedenis.

In het Algemeen Rijksarchief te Brussel worden de papieren van Van Gobbelschroy (gedeeltelijk), Charles Rogier en S. Van de Weyer bewaard. Aanbevolen wordt de archieven der provincies en steden te raadplegen. Ongelukkiglijk zijn niet alle geïnventarieerd en vele ervan zijn onvolledig. De archieven der bisdommen zijn door verscheidene geschiedschrijvers gebruikt. Ook openbare bibliotheken en particuliere verzamelingen bezitten stukken in handschrift.

Over de gedrukte bronnen zijn nog steeds belangwekkend de blz. 556-561 van het hoofdstuk „Bronnen der Nederlandsche Geschiedenis 1795-1839” in P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, Leiden, 2de uitg. 1915.

De voornaamste verzameling van gedrukte stukken is ongetwijfeld die van COLENBRANDER, *Gedenkstukken* (zie hfst. I), dl. VII-X. 1813-'40, 's Gravenhage, 1914-'22. 4 dln. 11 banden.

Van dezelfde uitgever: *Ontstaan der Grondwet* (zie hfst. V).

De Leidse hoogleraar had ook gepubliceerd: *Gesprekken met den Koning*, en wel in BMHG, dl. XXXI, blz. 258-313, 1910.

C. GERRETSON heeft gepubliceerd: *Een aanvulling op de briefwisseling van Bisschop Van Bommel met Koning Willem I*, in *Historisch Tijdschrift*, dl. XIII, blz. 285-302, 1934, en *Gesprekken met den Koning (1816-'39)*, BMHG, dl. LVII, blz. 110-226, 1936.

Voor de economische geschiedenis kan worden verwezen naar N. W. POSTHUMUS, *Documenten betreffende de buitenlandse handelspolitiek van Nederland in de 19e eeuw*, 's Gravenhage, dl. I, 1919, II, 1921, III, 1923, VI, 1931 (Werken uitgegeven door de Ver. het Nederlandsch Economisch Historisch Archief, No. I, II, IV, VIII); *Recueil de documents internationaux relatifs à l'histoire économique de 1814 à 1924*, Amsterdam 1925; *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, dl. I, *Goederenprijzen op de beurs van Amsterdam 1585-1914. Wisselkoersen te Amsterdam, 1609-1914*, Leiden 1943.

Talrijke particuliere briefwisselingen, vooral van Hollandse staatslieden, zijn gepubliceerd. Van de belangrijkste kunnen worden vermeld: J. W. A. NABER, *Correspondentie van de Stadhoudelijke Familie*, 1777-1820, 4 dln. 's Gravenhage 1931-'34; A. R. FALCK, *Brieven, 1795-1843. Met Levensbericht d.O.W. HORA SICCAMA*, 's Grav., 1857, 2de verm. uitg. 's Grav. 1861, en *Ambtsbrieven, 1804-'42*, 's Grav. 1878; I. J. A. GOGEL, *Memoriën en correspondentiën betreffende den staat van 's Rijks geldmiddelen in 1820*, Amsterdam, 1844; G. GROEN VAN PRINSTERER, *Schriftelijke Nalatenschap*, dl. II: *Briefwisseling, eerste stuk, 1808-1833*, 's Grav. 1925, RGP Groote serie, No. 58 met belangrijke bijlagen; G. K. VAN HOGENDORP, *Brieven en Gedenkschriften*, dl. V-VI-VII, 's Grav., 1901-'03. Anderzijds kan worden vermeld dat TH. JUSTE, *La Révolution belge de 1830*, dl. I, Appendice, blz. 213-306, Brussel 1872, verscheidene briefwisselingen van Belgische politici weergeeft, en dat G. M. MONCHAMP, *L'évêque van Bommel et la Révolution belge*, in *Académie Royale de Belgique, Bulletin de la classe des Lettres*, 1905, No. 5, blz. 393-488, in een aanhangsel brieven van de bisschop van Luik afdrukt. Beschikbaar zijn ook *Lettres du prince de Broglie, évêque de Gand, au baron Jean de Pélichy et à M. J. de Haerne, 1816-'21*, afgedrukt in *Hand. Emulation Bruges*, LXXXIII, blz. 48-III, 1951. Te vermelden zijn verder *Paul Devaux à Liège: lettres inédites, publiées et commentées* par D. RYELANDT, in *La Vie Wallonne*, t. XXIII, nouv. série (No. 246), blz.

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

100-112, 1949; *Brieven van J. F. Willems*, verzameld door M. ROOSES, Gent, 4 dln., 1874; en J. BOLS, *Brieven aan J. F. Willems, 1817-'46*, Gent, 1909.

De debatten in de Tweede Kamer der Staten-Generaal zijn van 1821 af gepubliceerd in de *Bijvoegsels tot de Nederlandsche Staatscourant*. Aan de hand van deze bijvoegsels, van de archieven der Staten-Generaal en van de dagbladpers hebben J. J. F. NOORDZIEK en ARNOLD L. H. ISING het *Verlag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zittingen 1815-1830 gehouden te Brussel en te 's Gravenhage*, 's Grav., 15 dln., 1862-'88, gepubliceerd.

De wetten en een gedeelte der besluiten komen voor in het *Staatsblad van het koninkrijk der Nederlanden* (met registers), 1813 en vlg., en in het *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het koninkrijk der Nederlanden*, 1813 en vlg.

Er bestaat een verzameling: *Staatsbladen van het koninkrijk der Nederlanden over de jaren 1813-1840 met een algemeen register*, Gouda-Amsterdam, 1841. Beschikbaar is eveneens het sinds 1 Januari 1814 te 's Gravenhage uitgegeven blad *Nederlandsche Staatscourant*, met registers door J. BELINFANTE, dat behalve de officiële kennisgevingen, berichten uit het buiten- en binnenland en committaren bevat.

Het officiële blad dat te Brussel werd uitgegeven, is verscheidene malen van naam veranderd: *Gazette générale des Pays-Bas*, Brussel 20 Juni 1815; *Journal général des Pays-Bas*, 1 Oct. 1818; *Journal de Bruxelles*, 1 Oct. 1820; *Gazette des Pays-Bas*, 1 Juli 1827-28 Sept. 1830.

De *Pasinomie*, volledige verzameling der wetten, decreten, besluiten en algemene reglementen waarop in België een beroep kan worden gedaan, die door J. B. DUVERGIER is geordend en van aantekeningen is voorzien en door J. PLAISANT voor België is aangevuld (2e serie, 1814-'30, Brussel 1833-'42), kan nog steeds goede diensten bewijzen.

De *Staatsalmanak van het Koninkrijk der Nederlanden, Oost- en West-Indië*, voor de jaren 1815-'16, 1818-'30, 's Gravenhage 1814-'29, is vol van kostbare gegevens. Een voorzichtig, doch nuttig, gebruik kan worden gemaakt van de blz. 139-272 van de *Almanach de la Cour de Bruxelles sous les dominations autrichienne et française, la Monarchie des Pays-Bas et le Gouvernement Belge de 1725 à 1840*, verschenen te Brussel, z.d., in welke bladzijden de gegevens van de *Staatsalmanakken* over de jaren 1815-'30 in onderling verband zijn gebracht.

Van de administratieve documenten kunnen o.a. worden vermeld *Trois Recueils de tableaux publiés par la commission générale de Statistique*, 's Grav., 1827, 1829 en 1843. De administratieve memorialen der provinciën, de verslagen van de toestand der provinciën, de verzamelingen gemeentelijke reglementen zijn van ongelijke hoedanigheid.

De verdragen zijn opgenomen in E. G. LAGEMANS, *Recueil des traités et conventions conclus par le royaume des Pays-Bas avec les puissances étrangères, depuis 1813 jusqu'à nos jours*, 's Grav., 1858 en vgl., cf. A. M. STUYT, *Repertorium van door Nederland tussen 1813 en 1950 gesloten verdragen*, 's Gravenhage, 1953.

Als bisschoppelijke documenten beschikt men over: *Collectio Epistolarum Pastoralium, Decretorum aliorumque documentorum, quae pro regimine dioecesis Mechliniensis publicata fuerunt*, dl. I, Mechelen, 1845; *Recueil des Mandements, lettres pastorales et autres documents, publiés par S. A. le Prince M. de Broglie*, Gent, 1843; *Mandements, lettres pastorales et autres documents publiés dans le diocèse de Liège, depuis le Concordat de 1801 jusqu'à 1830*, dl. II (1814-'30), Luik, 1851; *Mandements, lettres pastorales, circulaires et instructions de Mgr. C. A. R. van Bommel, évêque de Liège*, 3 dln., 1844-'56. Geraadpleegd kunnen eveneens worden L. JADIN, *Procès d'information pour la nomination des évêques de Belgique, d'après les archives de la Congrégation Consistoriale, 1802-1848*, in Bull. Inst. Hist. Belge de Rome, dl. II, blz. 391-473, 1931, en E. P. KLEYNTJES S.J., *Les instructions données par le Saint-Siège à Monseigneur Cappacini en 1827 pour obtenir l'exécution du Concordat avec le Roi des Pays-Bas*, BCHR, dl. 114, blz. 227-256, 1949.

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

Vele dagbladen uit de periode zijn niet belangrijk. Zij zijn kleurloos, vertonen een neutraliteit die geen objectiviteit genoemd kan worden, maar lijdelijk toezien. Van de Belgische periodieke publicaties voerden de *Spectateur belge*, van priester de Foere, Brugge, 1815-'23, en de *Observateur*, van de Doncker, d'Elhoungne en Van Meenen, 1815-'19, een eerste strijd voor de verdediging der Belgische belangen. De dagbladen *Courrier de la Meuse*, katholiek, Luik, 1 Juli 1820, *L'Ami du Roi et de la Patrie*, gematigd liberaal, Brussel, 3 Januari 1821, die in 1825 de *Belge* is geworden, de *Courrier des Pays-Bas*, anticlericaal, daarna unionistisch gezind, Brussel, 25 Juli 1821, die als gewijzigde *Vrai Libéral* uitgegeven werd, de *Mathieu Laensberg*, Luik, 1 April 1824, liberaal, die in 1829 *Le Politique* geworden is, de *Catholique des Pays-Bas*, Gent, 14 December 1826, de *Journal de Louvain* (1814 - redactie Roussel 1829), liberaal, de *Courrier de l'Escaut*, Doornik, 17 October 1828, katholiek, de *Courrier de la Sambre*, Namen, 28 Juni 1829, katholiek, werden op verschillende tijdstippen de voornaamste organisatoren van het verzet. Behalve de *Gazette générale des Pays-Bas* maakte de regering gebruik van de *Journal de Gand*, de *National*, van Libry-Bagnano, Brussel, 1827, de *Courrier Universel*, Luik, 1829.

Van de periodieke publicaties van economische aard zijn te vermelden de *Journal d'Agriculture, d'économie rurale et des manufactures du Royaume des Pays-Bas*, Brussel, 12 dln. 1817-'21, *Journal d'Agriculture* . . . etc., uitgegeven onder leiding van de Société Agricole de Bruxelles, 18 dln. in 9 banden, 1822-'30; *Journal du Commerce des Pays-Bas* (Antwerpen), 1821-'32; *Prix courant général des marchandises de la place d'Anvers*, 1822-'30; *Industriel*; *Journal des arts, sciences, littérature*, Brussel, Januari 1828-Januari 1829; *De Nederlandsche Hermes*, Tijdschrift voor koophandel, zeevaart en nijverheid, Amsterdam, 1826-'30.

Het is onmogelijk een lijst van brochures, pamfletten, tractaatjes, gelegenheids geschriften te verstrekken. Deze publicaties betreffen velerlei onderwerpen, van politieke, godsdienstige, taalkundige, economische aard. Zij leveren bovendien een belangrijke bron voor de kennis der publieke opinie die al te zeer verwaarloosd is. Van de jaren 1822-'30 kan worden nagegaan de *Revue bibliographique du Royaume des Pays-Bas et de l'étranger ou Indicateur général de l'imprimerie et de la librairie*, Brussel, 1822-'30, 9 dln., en voor de periode in haar geheel de voortreffelijke catalogus van W. P. C. KNUTTTEL, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, zesde deel (1796-1830) en zevende deel (1831-'53), 's Grav. 1910 en 1916 en suppl. 1920. Bij wijze van voorbeelden van deze soort bronnen kunnen worden vermeld de geschriften van L. DE ROBIANO, L. DE POTTER, C. DE BROUCKÈRE, A. BOSCH, L. G. VISSCHER, de volledige werken van J. J. RAEPSAET, 6 dln., G. K. VAN HOGENDORF, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's Grav., 10 dln. 1818-'25, *De Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1814-1822, 16 dln. Amsterdam, 1818-'26, het werk van MARTINUS STUART, geschiedschrijver des Rijks, zijn gebrekkig. Genoemd moet worden C. GROEN VAN PRINSTERER, *Proeve over de zamenstelling eener Algemeene Nederlandsche Geschiedenis*, 's Grav., 1830, met een unitaristische strekking. Universitaire proefschriften zijn te vinden bij: J. DODT, *Repertorium dissertationum belgicarum sive Index chronologicus et nominalphabeticus omnium dissertationum inauguralium quae ab anno 1815 usque ad annum 1830 auspiciis Academicarum belgicarum sunt impressae*. Trajecti ad Rhenum, 1835, 1 dl. 40, suppl. De titels van 68 Leuvense proefschriften 1829-'30, die niet door Dodt worden vermeld, zijn te vinden in het artikel van J. P. NAMUR, *Bibliographie universitaire*, in *Le Bibliophile belge*, dl. V, 1848, blz. 113-118.

De memoires, herinneringen en geschriften van personen die het Koninkrijk der Nederlanden hebben gekend, zijn begrijpelijkerwijze van verschillende waarde. Van de memoires dienen te worden vermeld: G. BERGMANN, *Gedenkschriften*, Gent 1895, A. R. FALCK, *Gedenkschriften*, uitg. H. T. COLENBRANDER, 's Grav. 1913, R.G.P. *Kleine serie* No. 13. Colenbrander heeft een belangrijk aanhangsel gepubliceerd waarin talrijke briefwisselingen voorkomen. J. GARSOU, *Alexandre Gendebien. Sa vie. Ses mémoires*, Brussel, 1930; J. LEBEAU, *Souvenirs personnels et correspondance diplomatique*, uitg. O. Freson, Brussel, 1883;

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

HENRI DE MERODE-WESTERLOO, *Souvenirs, 1782-1835*, Brussel 1845-'46, 2 dln.; L. DE POTTER, *Révolution belge 1828-1839; Souvenirs personnels*, met bewijsstukken, Brussel, 1839, 2 dln.; C. RODENBACH, *Épisodes de la Révolution dans les Flandres, 1830, 1831*, Brussel, 1833; J. M. SCHRANT, *Zijn autobiografische Herinneringen*, uitg. door GORRIS, Tilburg, 1933; VAN DER DUYN VAN MAASDAM en VAN DER CAPELLEN, *Gedenkschriften*, uitg. door C. F. SIRTEMA VAN GROVESTINS, Amsterdam 1853.

De eerste synthesen van de hand van voor- of tegenstanders van het Koninkrijk der Nederlanden verdienen veel aandacht. Tot de eerste groep behoren: GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek der Geschiedenis des Vaderlands*, Amsterdam, 1846, 5de uitg. 1876; J. M. KEMPER, *Verhandelingen, Redevoeringen en Staatkundige Geschriften*, 3 dln. Amsterdam, 1835-'36; C. DE KEVERBERG, *Du Royaume des Pays-Bas sous le rapport de son origine, de son développement, et de sa crise actuelle*, 's Grav., 3 dln., 1834. Van de tegenstanders: A. BARTELS, *Documents historiques sur la Révolution belge*, 2e uitg. Brussel, 1836; E. C. DE GERLACHE, *Histoire du Royaume des Pays-Bas depuis 1814 jusqu'en 1830*, met bewijsstukken, Brussel, 3 dln. 1842; J. B. NOTHOMB, *Essai historique et politique sur la révolution belge*, met documenten, Brussel 1833, 4e uitg. 1876; J. B. VAN DER MEULEN, *Willem den Koppigen ingedrongen Koning der Nederlanden*, Brussel, 2 dln., 1833-'39.

B. Moderne werken.

Werken van algemene aard.

In de eerste plaats moet worden herinnerd aan de hoofdstukken die aan het Koninkrijk der Nederlanden gewijd zijn door L. DE BOSCH KEMPER, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*, Amsterdam, 1868, blz. 403-744; BLOK, *Gesch.*, dl. IV, Leiden, 2de uitg., 1915, blz. 191-293, en H. PIRENNE, *Hist.*, dl. VI, Brussel, 1926, blz. 217-359.

Van de werken die de periode in haar geheel behandelen zijn te vermelden: C. BRONNE, *L'Amalgame, La Belgique de 1814 à 1830*, Brussel 1948; H. T. COLENBRANDER, *Vestiging van het Koninkrijk*, Amsterdam 1927; *Willem I, Koning der Nederlanden*, dln. I-II, 1933-'35; Y. SCHMITZ, *Guillaume Ier et la Belgique*, Brussel 1945; F. VAN KALKEN, *Histoire du Royaume des Pays-Bas et de la Révolution belge de 1830*, Brussel 1910; L. G. J. VERBERNE, *Nieuwste Geschiedenis* (van Nederland), dl. VII van de *Geschiedenis van Nederland*, onder leiding van H. BRUGMANS, Amsterdam, 1947.

Betreffende de Groot-Nederlandse opvattingen van de geschiedenis van het koninkrijk van Willem I: P. GEYL, *Eenheid en Tweeheid in de Nederlanden*, Lochem 1946, verschillende artikelen, w.o. *Hedendaagse beschouwingen over het Verenigd Koninkrijk van Willem I*, blz. 34-58. Een klassieke, doch van een nieuwere kijk op de historiografie getuigende mening, geeft: J. STENGERS, *Quelques notes sur la genèse et la conception de notre histoire nationale*, in *Mélanges Georges Smets*, blz. 595-620, Brussel, 1952.

Werken over bijzondere onderwerpen

Voor zover de politieke geschiedenis betreft, is het de evolutie van de publieke opinie en de politieke gedachten die de aandacht heeft gehad van: F. VAN KALKEN, *Esquisse des origines du libéralisme en Belgique*, in *Revue d'Histoire moderne*, dl. I, 1926, blz. 161-191; P. HARSIN, *Essai sur l'opinion publique en Belgique de 1815 à 1830*, Charleroi, 1930; F. MAGNETTE, *Le pétitionnement belge pour le redressement des griefs (1828-'30)*, RBPH, dl. XII, 1933, blz. 1068-1076; S. H. SCHOLL, *Het liberalisme bij M. G. K. van Hogendorp, M. J. R. Thorbecke en M. S. van Houten*, Leuven 1947; H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)*, Leuven 1950, met bibliographie.

Het ware gewenst, onderzoekingen in te stellen betreffende de verkiezingen, de politieke partijen, de verzoekschriften. Omtrent de laatsten zijn gegevens te vinden bij A. DE JONGHE, *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)*, Brussel 1943, blz. 321 vlg. De werking der Provinciale Staten zou systematisch moeten worden onderzocht.

Omtrent de publieke opinie en de pers: A. WARZEE, *Essai historique et critique sur les journaux belges*,

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

Gent 1845; U. CAPITAINE, *Recherches historiques et bibliographiques sur les journaux et les écrits périodiques liégeois*, Luik 1850; W. P. SAUTIJN KLUIT, *Dagbladvervolgingen in België 1815-1830*, BVGO, 3de r., 6 dl. blz. 307-394, 1892; R. MEREY, *De Antwerpse pers onder het Vereenigd Koninkrijk*, in De Gulden Passer, n.r., dl. XXIII, blz. 81-126, 1945.

Voor speciaal bestudeerde episoden der politieke geschiedenis is te vermelden J. C. H. DE PATER, *Het ontslag van Anton Reinhard Falck als secretaris van Staat in 1818*, TVG, 1949, dl. LXII, blz. 211-234. Betreffende de parlementaire geschiedenis kan worden vermeld W. F. PRINS, *Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis*, in de Gids, 101ste jrg., 1939, blz. 41-102.

Voor de geschiedenis der instellingen zijn te vermelden de werken van J. C. BETH, *De Departementen van Algemeen Bestuur in Nederland sedert 1795*, Utrecht 1864; J. T. BUYS, *De Grondwet*, Gouda, 3 dln., 1883-88; W. M. DE BRAUW, *De departementen van algemeen bestuur sedert 1795*, Utrecht 1864; H. DOOYEWEERD, *De ministerraad in het Nederlandsche Staatsrecht*, Amsterdam 1917.

Voor de geschiedenis van het recht dient te worden geraadpleegd: E. VAN DIEVOET, *Le droit civil en Belgique et en Hollande de 1800 à 1940. Les sources du droit*, Brussel 1948.

Vooral de politieke en de godsdienstige zijde van de geschiedenis van het onderwijs hebben tot bestudering aanleiding gegeven. A. SLUYS, *Geschiedenis van het onderwijs in de drie graden in België tijdens de Fransche overheersing en de regeering van Willem I*, Gent 1913; S. STOKMAN, *De Religieuzen en de Onderwijs-politiek der Regeering in het Vreenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*, 's Grav. 1935 (bibliogr. blz. X-XIX); J. DE NOOY, *Eenheid en vrijheid in het Nationale Onderwijs onder Koning Willem I*, Utrecht 1939.

Verscheidene zijden van de taalkwestie zijn onlangs onderzocht door M. SABBE, *Uit den Taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen 1815-1830*, Antwerpen, 1939; door A. DE JONGHE, *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)*, *De Genesis der Taalbesluiten en hun toepassing*, Brussel 1943; en door M. DENECKERE, *Rondom de taaltoestanden in Vlaams-België (1715-1830)*, BGN, dl. IV, blz. 177-212, 1949 en *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)*, (zie hft. II en IV); hieraan kan worden toegevoegd dat de inhoud ruimer is dan het besproken kader voorschrijft. L. PICARD, *Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche Beweging*, I, Antwerpen 1937. Ten slotte F. DANHAIVE, *La Révolution anti-néerlandaise à Namur*, in Le Guetteur Wallon, No. I, n.s., blz. 3-20, 1930.

Over de maatschappij „Tot nut van 't Algemeen”, een kort bericht met *Bijlagen* ontleend aan de archieven van de maatschappij, P. FREDERICQ, *De maatschappij „Tot nut van 't Algemeen” in Zuid-Nederland tot aan de Belgische omwenteling van 1830*, in Bull. Acad. Roy. de Belg., cl. des Lettres, blz. 269-340, 1913, en D. GROSHEIDE, *De Maatschappij „Tot nut van 't Algemeen” in de Zuidelijke Nederlanden*, in BGN, dl. III, blz. 209-228, 1948.

Betreffende de letterkundige beweging is kennisneming gewenst van G. CHARLIER, *Le mouvement romantique (1815-1850)*, I. *La bataille romantique (1815-1830)*, Brussel, Ac. Roy. de Langue et de Litt. franç. de Belg., mém. dl. XVII, 1948.

Omtrent de wetenschappelijke beweging, A. J. J. VAN DE VELDE, *De wetenschappen in België tussen 1814 en 1831*, Brussel, in Med. van de Kon. VI. Acad. voor Wet., Let., Sch. Kunsten van België, Kl. der Wet., XII, 5, 1950.

De geschiedenis van de godsdienst en vooral die van de betrekkingen tussen de kerk en de staat, heeft voor talrijke werken de stof geleverd. In de aanvang van de eeuw verschenen: P. ALBERS, *Geschiedenis van het herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, Nijmegen, 2 dln., 1903-'04; C. TERLINDEN, *Guillaume Ier, roi des Pays-Bas et l'Eglise Catholique en Belgique, 1814-1830*, Parijs, 2 dln., 1906. Voor zover de recente werken betreft dient een afzonderlijke plaats te worden ingeruimd aan J. J. GORRIS, *Le Sage Ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken (1775-1847)*, Amsterdam, 2 dln., 1947-'49; A. SIMON, *Le Cardinal Sterckx et son temps, 1792-1867*, Wetterten, 2 dln., 1850 (dl. I, blz. 1-123), bibliographie

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

dl. II, blz. 447-465); zie ook: H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)*, Leuven 1950 (bibliographie blz. 15-36). Verwezen kan nog worden naar drie artikelen: A. HODÛM, *De godsdienstige toestand van België vóór de Belgische omwenteling*, Collationes Brugenses, 1937, dl. XXXVII, blz. 50-56; A. VAN PEER, *Het eerste optreden van Le Sage Ten Broek. Het katholiek reveil en de katholieke maatschappij*, Bossche Bijdragen, dl. XIX, 1948, blz. 113-137; en P. GEYL, *De oorsprongen van het conflict tussen Willem I en de Belgische katholieken*, BGN, 1947, dl. II, blz. 53-71.

Het bestaan van studiën over de godsdienstige praktijk en over het interne herstel van de katholieke Kerk in België ware gewenst.

In ons werk *Guillaume Ier et la transformation économique des Provinces belges (1815-1830)*, Luik-Parijs, 1938, blz. 429-450, komt een bibliographie voor betreffende de economische geschiedenis van de periode.

Van de beschikbare werken moet vooral verwezen worden naar: B. S. CHLEPNER, *La Banque en Belgique, étude historique et économique*, dl. I, *Le Marché financier belge avant 1850*, Brussel 1926; M. G. DE BOER; *Guillaume Ier et les débuts de l'industrie métallurgique en Belgique*, RBPH, dl. III, blz. 527-557, 1924; A. M. K. DE JONG, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank beschreven in opdracht van de Directie. Eerste Deel: De Nederlandsche Bank van 1814 tot 1864*, 2 dln., Amsterdam 1930; W. L. GROENEVELD MEYER, *De tariefwetgeving van het Koninkrijk der Nederlanden, 1816-19*, Rotterdam 1924; W. M. F. MANSVELT, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, 2 dln., Haarlem 1924 en 1926; H. K. RIEMENS, *Het Amortisatie-Syndicaat. Een studie over de Staatsfinanciën onder Willem I*, Amsterdam 1935; W. L. VAN DEN BRINK, *Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813-1816*, Amsterdam 1916; T. P. VAN DER KOOP, *Hollands stapelmarkt en haar verval*, Amsterdam 1931; P. A. VAN MECHELEN, *Zeevaart en zeehandel van Rotterdam in 1813-1830*, Rotterdam 1932.

De sociale geschiedenis is schromelijk verwaarloosd. Herinnerd kan worden aan I. J. BRUGMANS. *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw (1813-1870)*, 's Grav. 1925. Voor het sociale leven kan worden verwezen naar twee artikelen: CH. PERGAMENI, *Fêtes et cérémonies bruxelloises à l'occasion du mariage du prince Frédéric des Pays-Bas (juillet 1825) d'après des documents inédits*, Ann. Soc. d'Arch. Brux., dl. 43, blz. 89-120, 1939-'40, en J. BOURDON, *La vie matérielle à Bruxelles entre 1820 et 1830, d'après les lettres de Berlier à Thibaudeau*, RBPH, dl. XXVIII, blz. 155-164, 1950. Over de ridderschap, W. J. D'ABLAING VAN GIESSENBURG, *De Ridderschappen in het Koninkrijk der Nederlanden, 1814-'50*, 's Grav. 1875.

Aan de geschiedenis der buitenlandse betrekkingen is, voor de periode van 1815 tot 1830, geen aandacht geschonken. Alleen die van na de omwenteling heeft de belangstelling van de historici gewekt. Een beknopt overzicht komt voor bij C. SMIT, *De buitenlandsche politiek van Nederland. Tweede deel. Het koninkrijk der Nederlanden*, 's Grav. 1945, blz. 4-31. De onderhandelingen betreffende het tolwezen, de handelsbetrekkingen met het buitenland en het beheerstelsel der grote rivieren hebben echter voor belangwekkende geschriften de stof geleverd. Te vermelden zijn: S. T. BINDOFF, *The Schelde question to 1839*, Londen 1945; A. DE VRIES, *De geschiedenis der handelspolitieke betrekkingen tusschen Nederland en Engeland, 1814-'72*, 's Grav. 1931; J. KORTMANN, *Die Niederlande in den handelspolitischen Verhandlungen mit Preussen vom Wiener Kongress bis zum Schiffsahrtsvertrag*, Münster i. w. 1929; J. RATTÉ, *De Nederlandse doorvoerpolitiek en de vrije vaart op de Internationale Rijn. Een schets van het ontstaan van de vrije doorvoer door Nederland*, Rotterdam 1952 (bibl., blz. 201-206). Van het voortreffelijke werk van de betreunde J. C. WESTERMANN, *The Netherlands and the United States. Their relations in the beginning of the 19th Century*, 's Grav. 1935, blijft de stof niet tot het commerciële kader beperkt. Soortgelijke werken over de betrekkingen met de andere landen waren gewenst.

Betreffende het verblijf van buitenlanders in de Nederlanden en de invloed die zij er hebben uitgeoefend: P. DUVIVIER, *L'exil du comte Siyès à Bruxelles (1816-1830)*, Mechelen 1910; *L'exil du comte*

OVERZICHT VAN BRONNEN EN LITERATUUR

Merlin dans les Pays-Bas (1815-1830), Mechelen 1911; *Les anciens conventionnels sous la Restauration. L'exil de Cambacérés à Bruxelles (1816-1818)*, Parijs-Brussel 1923. L. ANTHEUNIS, *De verbannen Conventieleden en koningsmoorders in België*, in *Bijdr. tot de gesch. van Brab.*, 2, III, jr. 2, blz. 24-53, 65-95, 1950; A. G. GARRONE, *Filippo Buonarroti e i rivoluzionari dell' ottocento (1828-1837)*, Torino 1951; A. SAITTA, *Filippo Buonarroti*, 2 dln., Rome 1950.

Biografieën zijn zonder twijfel werken op zich zelf. Maar verscheidene daarvan bevatten belangrijke onuitgegeven documenten en zouden uit dien hoofde verdienen onder de bronnen te worden gerangschikt. Dat is bv. het geval met E. DISCAILLES, *Charles Rogier d'après des documents inédits*, Brussel, 4 dln., 1892-'95, of F. DE BAS, *Prins Frederik en zijn tijd*, 4 dln., Schiedam 1887-1914.

Vermeldenswaard zijn nog: H. T. COLENBRANDER, *Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd*, in *Historie en Leven*, eerste deel, blz. 77-244, Amsterdam (z.d.); id., *De jeugd van Thorbecke*, *ibid.*, II, blz. 109-170; M. G. DE BOER, *Leven en bedrijf van Gerhard Moritz Roentgen*, Groningen 1923; P. FREDERICQ, *Thorbecke vóór 1830*, 's Grav. 1906; J. GARSOU, *Alexandre Gendebien. Sa vie. Ses mémoires*, Brussel 1930; P. DE GERLACHE, *Gerlache et la fondation de la Belgique indépendante*, Brussel-Parijs 1931; TH. JUSTE, *Les fondateurs de la monarchie belge*, 22 dln., Brussel 1866-'78; L. LECONTE, *Les Ephémères de la Révolution de 1830*, Brussel 1945; A. LEROY, *Un philosophe poète. Jean Kinker. Sa vie et ses travaux*, Luik 1869; MGR. PIERAERTS, et A. D. DESMET, *Vie et oeuvres du Chanoine Constant Van Crombrugge*, Brussel 1937; M. ROOSES, *Levensschets van Jan Frans Willems*, Gent 1874; E. RUBBENS, *Edouard Duclapiaux*, 2 dln., Brussel, 1922-'34; J. RUZETTE, *J. B. Nothomb*, Brussel 1946; J. J. THONISSEN, *La vie du comte Félix de Mérode*, Leuven 1861; H. VON GAGERN, *Das Leben des Generals Friedrich von Gagern*, Leipzig, 3 dln., 1856-'57; J. H. J. M. WITLOX, *Fortuné Graaf Duchastel*, Tilburg 1930.

FACULTÉ DE DROIT
L
I
B
R
A
I
R
E
9 JUL. 1971
Bibliothèque
Léon GRÄULICH

